

Joden in Nederland vanaf 2020

Vijftig jaar stabiliteit en “Israëlisering”

L. Daniel Staetsky

Het **Institute for Jewish Policy Research** is een in Londen gevestigd onderzoeksinstituut, tevens adviesorganisatie en denktank. Het instituut streeft ernaar de vooruitzichten van Joodse gemeenschappen in het Verenigd Koninkrijk en Europa te verbeteren. Hierbij maakt het instituut gebruik van onderzoek en advies over beleidsontwikkeling in dialoog met mensen in sleutelposities met als doel om Joods leven positief te beïnvloeden. Het doel van de European Jewish Demography Unit is om demografische gegevens en analyses te verzamelen ten behoeve van de planning en ontwikkeling van Joodse gemeenschappen op het hele Europese vasteland.

Auteur

Dr. Daniel Staetsky is Senior Research Fellow bij JPR en directeur van de European Jewish Demography Unit. Hij is deskundig in diverse disciplines zoals demografie, toegepaste statistiek en economie. Daniel was eerder onderzoeker en analist bij het Israëliisch Centraal Bureau voor Statistiek en bij RAND Europe. Hij heeft een MA in demografie van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem en een PhD in sociale statistiek van de University of Southampton. Hij is gespecialiseerd in Joodse demografie en die van Europa, Israël en het Midden-Oosten. Er zijn veel publicaties van zijn hand verschenen over zijn demografische werkzaamheden, waarbij het zwaartepunt ligt bij de belangrijkste vraagstukken van demografie in de huidige tijd. Voorbeelden zijn de relatief hoge levensverwachting onder Joden, het verschil in levensverwachting tussen verschillende Westerse landen en de stagnatie in fertiliteit in ontwikkelingslanden. Hij is de auteur en coauteur van vijfendertig publicaties over demografie, onderzoeksmethodologie, sociale statistiek en kwantitatief onderzoek naar antisemitisme.

JPR is de Rothschild Foundation Hanadiv Europe in het bijzonder erkentelijk voor haar genereuze steun aan de European Jewish Demography Unit.

Deze publicatie is tot stand gekomen met de financiële steun, hulp en begeleiding van Joods Maatschappelijk Werk (JMW).

Joods Maatschappelijk Werk

tel +31 (0) 88 165 22 00

email info@joodswelzijn.nl

website www.joodswelzijn.nl

/ Inhoud

	Inleiding en dankwoord	2
	Belangrijkste bevindingen	3
	Inleiding	5
1	Joden in Nederland: demografische en sociaal-economische situaties	8
2	Joodse identiteit	32
	Conclusies	57
	Bijlage over de gebruikte methodiek: Schattingen van de grootte van de Joodse populatie in Nederland en de componenten van groei	63

/ Inleiding en dankwoord

Dit onderzoek bouwt voort op het werk van illustere voorgangers. In de afgelopen zestig jaar zijn er verschillende onderzoeken op grote schaal gedaan naar Joden in Nederland. Midden jaren zestig is er wezenlijk onderzoek verricht naar de Nederlands-Joodse demografie en gemeenschap na de Holocaust. Twee volgende onderzoeken, bedoeld als updates, verschenen rond de eeuwwisseling (1999) en tien jaar later (2009). Midden jaren negentig werd een onderzoek naar Israëli's in Nederland uitgevoerd. Deze onderzoeken waren het resultaat van een ontmoeting tussen analisten en beleidsmakers in de Nederlands-Joodse gemeenschap en demografische deskundigen buiten de gemeenschap. De onderzoeken waren een gezamenlijk initiatief van Joods Maatschappelijk Werk (JMW) en de Commissie voor de Demografie der Joden in Nederland, die ook samen de financiering voor hun rekening namen. Verantwoordelijk voor de uitvoering waren deskundigen in demografie en sociale statistiek verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) en het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES). Elk van deze onderzoeken was gericht op het maken van een schatting van de grootte en de sociaal-demografische kenmerken van de Nederlands-Joodse populatie, en daarbij de patronen van haar Joodse identiteit vast te leggen. Ook het huidige onderzoek is gefinancierd door JMW, maar is dit keer uitgevoerd door het Institute for Jewish Policy Research (JPR). Het volgt de lijn van de voorgaande onderzoeken en doet recht aan de aloude tradities van zelfstudie en zelfreflectie die door de Nederlands-Joodse gemeenschap na de Holocaust in ere worden gehouden.

De auteur wil graag zijn dank uitspreken aan de vele mensen die op verschillende wijzen betrokken waren bij de voorbereidingen voor dit werk. Alle Joodse religieuze gemeenschappen in Nederland hebben gegevens aangeleverd die nodig waren voor het rapport. Asjer Waterman, Margo Weerts en Rico Brentjens van JMW hebben veel tijd en energie gestoken in het plannen en coördineren van het project en hebben geholpen bij het verzamelen van gegevens. Ruben Vis, Rabbi Zwi Spiero, Bar Vingerling, Eric Bremer, Esther van Oostrum, Rabbi Tamarah Benima, Martijn Malessy, Rabbi Binyomin Jacobs, Jerry Oosterhagen, Jacqueline Brecher, Edwin Stokvis en Joke Van der Vliet hebben allen gegevens bijgedragen over de Joodse gemeenschappen in Nederland. Ruben Van Gaalen (CBS Nederland) en Hanna Van Solinge (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut /NIDI) gaven gegevens en/of toelichting op de statistische situaties van Nederlandse Joden en Nederland als geheel. Marina Sheps (Israëliisch Centraal Bureau voor Statistiek) leverde gegevens aan over Nederlands-Joodse immigranten naar Israël. De hulp van al deze mensen was van onschatbare waarde. Zonder hen had dit rapport niet geschreven kunnen worden.

Tenslotte is de auteur Hanna Van Solinge, Sergio DellaPergola, Asjer Waterman, Carlo van Praag, Channa Zaccai en Chris Kooyman die een eerdere versie van het manuscript hebben doorgelezen, zeer erkentelijk voor hun werk. Dit rapport is beter geworden dankzij hun scherpzinnige opmerkingen.

/ Belangrijkste bevindingen

- Vanaf 2020 wordt de Joodse 'kernpopulatie' in Nederland geschat op circa 35.000 mensen. Dit is het middelpunt van het bereik van 29.000-41.000 en naar alle waarschijnlijkheid is dit het werkelijke aantal Nederlandse Joden. Dit aantal is ten minste sinds de jaren zestig stabiel gebleven. De Joodse 'kernpopulatie' bestaat uit mensen die zich expliciet als Joods zouden identificeren, bijvoorbeeld in een census of enquête. Dit is niet hetzelfde als de definitie van Joods-zijn volgens Joods recht (*halacha*), maar komt in de buurt.
- Er zijn meer Joden in Nederland dan aanvankelijk gedacht. Het laatste aantal (35.000) betekent een correctie naar boven ten opzichte van het eerder in het *American Jewish Year Book* gepubliceerde aantal, wat een standaardreferentiewerk is voor de Joodse populatie wereldwijd.
- Volgens de Israëlische Wet op de Terugkeer, waarbij Joden naar Israël mogen emigreren en daar Israëlisch staatsburgerschap mogen aanvragen, wordt de populatie in Nederland die daarvoor in aanmerking zou komen geschat op 65.000 mensen. De Wet op de Terugkeer geldt voor Joden, kinderen en kleinkinderen van Joden, en hun respectievelijke partners, ongeacht hun huidige Joodse status.
- De Joodse kernpopulatie vormt 0,2% van de totale Nederlandse bevolking, wat slechts een heel klein deel is vergeleken met andere vergelijkbare subpopulaties. De totale populatie met Joodse connecties (de kern- en niet-kern componenten) bedraagt 0,4%. In context geplaatst: bijna 50% van de Nederlandse bevolking hangt geen geloof aan, 35%-40% is Christen, en 6-8% is Moslim.
- Het natuurlijk saldo van Nederlandse Joden is negatief: de populatie kent meer sterfgevallen dan geboortes en natuurlijke aanwas is dus niet mogelijk. Toch groeit de Nederlands-Joodse populatie gestaag dankzij een enkele factor: migratie. Hierin is weinig verschil met de Nederlandse populatie als geheel. Ervan uitgaand dat er geen wijziging optreedt in de migratietrend, zou de Joodse kernpopulatie in Nederland 36.000-37.000 mensen kunnen bedragen rond 2035.
- Bijna 50% van alle Nederlandse Joden woont in Noord-Holland, met name in Amsterdam en omstreken. Slechts 17% van de gehele Nederlandse populatie woont in die regio. Deze concentratie van de Nederlands-Joodse populatie in en rond Amsterdam is al lang een patroon in de Nederlands-Joodse geschiedenis.
- De meerderheid van de Nederlands-Joodse volwassenen is hbo of universitair opgeleid (75%). Dit is 1,6 maal hoger dan bij de hele volwassen bevolking in Nederland (45%).
- Joodse vrouwen in Nederland krijgen gemiddeld 1,2 tot 1,3 kinderen, wat minder is dan bij Nederlandse vrouwen in het algemeen (1,5-1,6 kinderen per vrouw).

- Tegenwoordig vormen in Israël geboren Joden circa 20% van de Joden in Nederland. De populatie met een directe band met Israël, waaronder in Nederland geboren Joden waarvan ten minste één ouder in Israël is geboren, vormt circa een derde van de Nederlands-Joodse populatie.
- Het aandeel buiten Nederland geboren Nederlandse Joden ligt hoger dan het corresponderende percentage onder de Nederlandse bevolking als geheel, en zal naar verwachting nog toenemen. De Nederlands-Joodse populatie maakt al enige tijd een proces van 'Israëlisering' door en men verwacht dat deze ontwikkeling zich zal doorzetten.
- Bijna 50% van de Nederlandse Joden identificeert zich als Asjkenazisch, 15% als Sefardisch en 25% als 'gemengd', dat wil zeggen Asjkenazisch en Sefardisch.
- Het merendeel van Nederlandse Joden (circa 50%) identificeert zichzelf politiek gezien als centrumrechts. Een kwart voelt zich centrist, en het laatste kwart voelt zich verwant met centrumlinks. Dit verschilt niet veel met de Nederlandse kiezers als geheel.
- Nederlandse Joden behoren tot de meest geseclariseerde Europese Joodse gemeenschappen. Slechts zo'n 20% identificeert zich als 'orthodox' of 'traditioneel' in religieus opzicht. De grootste groep (circa 40%) identificeert zich als 'gewoon Joods' zonder een duidelijk religieus of Joods confessioneel etiket.
- Een minderheid (zo'n 25%) laat hun mannelijke pasgeborenen besnijden, of begraaft hun doden volgens de Joodse gebruiken (ongeveer 25%). Slechts zo'n 20% zijn officieel verbonden aan een Joodse religieuze organisatie.
- Ongeveer 10%-20% is echt belijdend. Zo'n 60% van de Nederlandse Joden met partner is getrouwd met iemand die niet Joods is. Circa 13% van alle Joodse leerplichtige kinderen van schoolgaande leeftijd gaat naar een Joodse school. In vergelijking met Joodse gemeenschappen elders in de wereld zijn deze percentages zeer laag.
- Gemeten in de frequentie van het bijwonen van synagogediensten, is het percentage van godsdienstige Joden in Nederland (14% gaat één maal per week of vaker) vrijwel gelijk aan de frequentie van bijwonen van religieuze bijeenkomsten onder de Nederlandse bevolking als geheel.
- 80%-85% van Nederlandse Joden beschouwt "de herinnering aan de Holocaust levend houden" en "het bestrijden van antisemitisme" als "uiterst belangrijke" onderdelen van de Joodse identiteit. Daarentegen ziet slechts 25% het "geloof in God" als een belangrijk onderdeel.

/ Inleiding

In de oudheid, toen grote delen van Europa beheerst werden door het Romeinse Rijk, kwamen Joden naar Europa vanuit het land Israël en de omliggende gebieden in het Midden-Oosten. Uit geschreven bronnen uit die tijd blijkt dat er tegen 1000 CE Joodse populaties ontstonden in West-Europa. Het eerste gebied in West-Europa waar Joden zich vestigden, was het gebied dat bekend werd onder de naam Asjkenaz, een enorme strook land die zich uitstrekte van wat nu Noord-Frankrijk is tot in het zuiden van Duitsland. Ook de streken aangrenzend aan het oorspronkelijke Asjkenaz, wat uiteindelijk Nederland en België zouden worden, verwelkomden Joden rond die tijd. De Joodse aanwezigheid in Nederland gaat dus al zo'n duizend jaar terug. Er is echter pas zo'n 500 jaar sprake van een coherente, herkenbare gemeenschap.

Historisch gezien was Nederland aantrekkelijk voor Joden vanwege de economische voorspoed en religieuze tolerantie. Het fundament voor de Nederlands-Joodse gemeenschap zoals we die nu kennen, werd in de zestiende eeuw gelegd. Aan het eind van de vijftiende eeuw vestigden zich hier Joden op de vlucht voor vervolging in Spanje en Portugal, en zo ontstond het hart van de Nederlandse Portugees-Joodse gemeenschap. Vanaf de zeventiende eeuw volgden Joodse migranten uit Duitse streken en het Pools-Litouwse Gemenebest, om te ontkomen aan de instabiele politieke situatie daar (de Dertigjarige Oorlog respectievelijk de Chmelnyskyopstand). Zij vormden de kern van de Nederlandse Asjkenazische gemeenschap. Meer historische details over de ontwikkeling van de Joodse aanwezigheid in Nederland zijn te vinden onder "Nederland" en "Amsterdam" in de Encyclopaedia Judaica, en in veel andere bronnen.¹ Omdat we ons op meer recente tijden richten, zullen we hier niet opnieuw ingaan op deze details.

Aan het begin van de twintigste eeuw bestond de Joodse bevolking in Nederland naar schatting uit ongeveer 104.000 mensen, wat tegen 1933 steeg naar 120.000. In 1941 registreerden de Nazi-autoriteiten formeel 161.000 mensen met ten minste één Joodse grootouder en 145.000 mensen die als Joods² werden beschouwd volgens de Joodse wet.³ De groei halverwege en aan het eind van de jaren dertig zou ten dele kunnen worden toegeschreven aan de immigratie van Joden uit Duitsland na de consolidatie van het Naziregime en de daaropvolgende vervolging van Joden. Bijna 70% (102.000-107.000) van de Nederlandse Joden kwam om in de Holocaust. Nederland is geenszins uniek in dit buitengewoon hoge percentage Joden van de totale Joodse bevolking dat

- 1 Encyclopaedia Judaica, tweede druk. 2007. Hoofdredacteur: Fred Skolnik. Thomson Gale (Farmington Hills, USA) in samenwerking met Keter Publishing House (Jerusalem, Israël).
- 2 Volgens de Joodse wet (*halacha*) geldt als Jood: (1) iemand die uit een Joodse moeder is geboren, of (2) iemand die zich volgens de Joodse wet tot het Jodendom heeft bekeerd.
- 3 Zie ook: (1) *American Jewish Year Book*, 1907. 1907 Jewish statistics: US and world; (2) Ruppin, A. 1934. *Jews in the modern world*. London: Macmillan, p. 26; (3) Boekman, E. 1936. *Demografie van de Joden in Nederland*, Amsterdam: Hertzberger; (4) Van Imhoff, E., Van Solinge, H. en Flim, Bert Jan. 2001. A reconstruction of size and composition of Jewish Holocaust survivors in the Netherlands, 1945; *Population Research and Policy Review* 20 (6), p.462.

in de Holocaust is omgebracht. Op veel plekken in Oost-Europa vielen net zo veel of zelfs meer slachtoffers. Maar de gevolgen van de Sjoa waren in Nederland erger dan in enig ander land in West-Europa.⁴ De reden hiervoor is dat er in Nederland een zeer geavanceerd registratiesysteem was, waardoor Joden gemakkelijk konden worden geïdentificeerd. Net als in Duitsland, Frankrijk en Italië werd dit systeem door de Nederlandse bestuurders aan de Nazi's ter beschikking gesteld.

In dit licht is het niet verwonderlijk dat de eerste officiële schattingen van de Nederlands-Joodse populatie na de oorlog niet als betrouwbaar werden gezien; de Joodse overlevenden waren argwanend over censusonderzoeken en registratiesystemen. Bij de census in 1947 werden slechts 14.000 Joden geteld, hoewel volgens andere, meer betrouwbare, schattingen het werkelijke aantal waarschijnlijk twee tot drie keer hoger lag.⁵ De Joodse gemeenschap in Nederland ging verder waar de nationale statistieken stopten en vanaf halverwege de jaren vijftig tot heden ligt de demografische taak van het beoordelen van het aantal en de kenmerken van Joden in Nederland bij de Joodse gemeenschap, die speciaal voor dit doel demografische deskundigen in de arm heeft genomen. Tussen 1954 en 2009⁶ zijn er in totaal vier uitgebreide sociaal-demografische onderzoeken naar Joden in Nederland uitgevoerd. Voortbouwend op die traditie is dit rapport het vijfde in de reeks.

Het Joodse leven heeft zich verder ontwikkeld en zo ook de wetenschap. De in voorgaande onderzoeken naar Nederlandse Joden gebruikte methodes, d.w.z. directe onderzoeken naar de Joodse populatie, kunnen in 2024 niet meer zo worden toegepast. Dit nieuwe onderzoek gaat daarom uit van een eclectische benadering in meerdere fasen van bestaande informatiebronnen, en probeert zo een beeld te krijgen van de Nederlands-Joodse populatie door de informatie uit verschillende gegevensbronnen te integreren. Allereerst wordt goed gekeken naar de door de verschillende Joodse gemeentes gegenereerde administratieve gegevens. Om dit mogelijk te maken hebben we in 2023 een census uitgevoerd onder Joodse gemeenschappen in Nederland, naar het voorbeeld van eerder in Groot-Brittannië, België en Oostenrijk gehouden onderzoeken onder leden van synagogen. Daarnaast hebben we Joodse scholen in Nederland benaderd met het verzoek om informatie over het aantal leerlingen. Ten tweede hebben we recente bevolkingsonderzoeken in Nederland gebruikt (d.w.z. onderzoeken die vroegen naar de geloofsovertuiging van de respondenten). Ten derde hebben we de uitkomsten van de demografische schattingen uit eerdere onderzoeken naar Nederlandse Joden bestudeerd. Ten slotte hebben we gegevens geanalyseerd uit een door het Bureau van de EU voor de grondrechten (FRA) in 12 EU-lidstaten in 2018 uitgevoerd onderzoek naar Joden in de Europese Unie, waaraan 1.202 respondenten uit Nederland hadden meegedaan. Hierna zullen we aan dit onderzoek refereren als het "FRA 2018 onderzoek". Het onderzoek

4 Griffioen, P. en Zeller, R. 2018. The Netherlands: the greatest number of Jewish victims in Western Europe. Anne Frank House 2018.

5 (1) The Netherlands During the Holocaust | Historical Background (yadvashem.org); (2) A reconstruction of size and composition of Jewish Holocaust survivors in the Netherlands, 1945. Population Research and Policy Review 20 (6). Het tweede deel bevat twee schattingen voor 1945 die met verschillende methodes tot stand zijn gekomen: 34.379 en 49.652. Het midden van deze schattingen ligt bij 42.000.

6 De volgende publicaties vatten eerdere onderzoeken samen: (1) Van Imhoff, E., Van Solinge, H. and Flim, Bert Jan. 2001. Commissie voor Demografie der Joden in Nederland. 1961. De Joden in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Een demografische analyse. Amsterdam: Joachimsthal. (2) Van Praag, Ph. 1971. Demografie van der Joden in Nederland (NIDI report 1) Den Haag: NIDI. (3) Van Solinge, H. and de Vries, M. De Joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het Jodendom. Amsterdam: Aksant. (4) Van Solinge, H. and Van Praag, C. 2010. De Joden in Nederland anno 2009. Diemen: AMB.

bevatte een serie vragen over de sociaal-demografische kenmerken en Joodse identiteit van Nederlandse Joden, wat een uitgebreid inzicht geeft in de religieuze en culturele aspecten van het Joodse leven in Nederland.⁷

Het globale beeld dat uit deze verschillende bronnen naar voren komt, laat de grootte en samenstelling van de Nederlands-Joodse populatie zien. Naar onze mening was er nog niet eerder zo'n nauwkeurig en gedetailleerd overzicht.

Waar mogelijk wordt in dit onderzoek 'de dialoog' met voorgaande onderzoeken voortgezet, maar wordt tevens een poging gedaan om de datareeksen en de daaruit voortgekomen inzichten aan te vullen. De hier gebruikte 'integratieve' benadering is verder ontwikkeld dan bij eerdere onderzoeken. Tegelijkertijd, en in tegenstelling tot eerdere onderzoeken naar de Nederlands-Joodse populatie, wordt in dit onderzoek het Nederlandse Jodendom stevig verankerd in samenhang met andere Joodse gemeenschappen. Er worden talrijke vergelijkingen gedaan met Joden in de hele diaspora en in Israël. Onze benadering van Joodse demografie wordt op die manier comparatief. Om Joden volledig te kunnen begrijpen, in welke context dan ook, is het nodig om onderzoek te doen naar hun omstandigheden in vergelijking met andere populatiegroepen, zowel Joden als niet-Joden. Dit hebben wij waar mogelijk steeds consequent gedaan.

In de volgende hoofdstukken presenteren we een overzicht van de hedendaagse demografie en de sociaal-economische omstandigheden van Joden in Nederland.⁸ Daarna volgt een hoofdstuk over de Joodse identiteit van Nederlandse Joden. In het laatste hoofdstuk wordt ingegaan op de belangrijkste bevindingen, en worden beleidslessen getrokken uit de uitkomsten van ons onderzoek.

7 Bij het voorbereiden van deze publicatie zijn gegevens uit het openbare FRA 2018 rapport gebruikt (GESIS Data Archive, Keulen. ZA7491).

8 De technische kant van dit rapport en alle aspecten van de gebruikte methodiek worden beschreven in de bijlage over de gebruikte methodiek.

1 / Joden in Nederland: demografische en sociaal-economische situaties

Hoeveel Joden zijn er in Nederland?

De eerste betrouwbare schattingen na de oorlog van de Joodse populatie in Nederland stammen uit midden jaren zestig. Deze waren gebaseerd op het door de Nederlands-Joodse gemeenschap uitgevoerde statistische onderzoek. Toentertijd werd de Nederlands-Joodse populatie op circa 34.000 mensen geschat. Twee andere, gemeenschappelijk gefinancierde onderzoeken uit 2000 en 2009 kwamen met nagenoeg dezelfde cijfers en bijna zestig jaar na het eerste onderzoek is dat aantal nog steeds vrijwel gelijk. In de eerste jaren na 2020 (ongeveer 2020-2023)⁹ woonden naar schatting 35.000 Joden in Nederland. Deze schattingen betreffen de Joodse kernpopulatie, d.w.z. mensen die zich als Joden identificeren, bijvoorbeeld in een enquête of census. Deze definitie, hoewel niet helemaal gelijklopend, ligt heel dicht bij de definitie van Joods-zijn volgens de Joodse wet (*halacha*). Volgens de *halacha* is iemand Joods als hij/zij uit een Joodse moeder geboren is of volgens de Joodse wet¹⁰ is overgegaan tot het Jodendom. Als in het 'echte leven' sociaal onderzoek wordt gedaan naar Joden, is het soms moeilijk om de definitie uit de *halacha* in zijn puurste vorm te handhaven, en wordt een definitie uitgaande van de Joodse kernpopulatie als acceptabele vervanging gezien.

We zijn ons bewust dat er andere definities zijn voor Joods-zijn, maar tekenen daarbij aan dat definities van Joden in termen die de *halacha* nauw volgen het meest geaccepteerd zijn in de Joodse wereld. Deze zijn ook in verschillende landen en tijden het meest bruikbaar. In het kader van kwantitatief sociaal onderzoek is de kerndefinitie de duidelijkste, en de enige die een vergelijking met andere schattingen van Joodse populaties wereldwijd toelaat, zoals bijvoorbeeld gepubliceerd in het hoofdstuk "World Jewish Population" van het *American Jewish Year Book*. De in dat hoofdstuk opgenomen analyses en uitkomsten die aan de demografie van Nederlandse Joden zijn gewijd, gaan in eerste instantie uit van de *halachische* definitie, tenzij anders vermeld. Tegelijkertijd zijn we ons sterk bewust van de complexiteit van het Joodse leven en het feit dat degenen die niet tot de kernpopulatie horen (d.w.z. niet-Joodse partners of niet-Joodse kinderen/kleinkinderen van Joden) op verschillende manieren relevant kunnen zijn voor beleidsmakers die zich bezighouden met Joden. Om die reden hebben we ook wat schattingen opgenomen die specifiek op die populaties betrekking hebben. Bovendien wordt in het volgende hoofdstuk over de Joodse identiteit een minder strikte versie van de *halachische* definitie gebruikt. Voor alle duidelijkheid: onze werkzaamheden met betrekking tot de Joodse identiteit betreffen nog steeds de Joodse kernpopulatie, maar sommige van de over de identiteit van Nederlandse

9 Zie de Bijlage over gebruikte methodiek voor een derivatie van dit aantal.

10 In de praktijk, liggen de definities van de Joodse 'kernpopulatie' en de 'halachische Joodse populatie' in niet alle, maar wel veel Joodse kaders dicht bij elkaar. In de Nederlandse context is dit vrij zeker zo, gezien het in het FRA 2018 onderzoek vergaarde bewijs, wat laat zien dat een groot deel van degenen die zichzelf als Jood identificeren (meer dan 80%) halachisch Joods zijn.

Joden geraadpleegde bronnen, en in het bijzonder de sociale onderzoeken naar deze populatie, zijn liberaler als het gaat om de inclusie van mensen die zich weliswaar heel dichtbij maar toch buiten de 'kern' bevinden.

Bij het beoordelen van de stand van de statistiek en de demografie van de Joodse populatie in Nederland in de periode na de oorlog, valt allereerst op dat er geen betrouwbare censusgegevens zijn of bevolkingsregisters voor Joden. Bij gebrek aan dergelijke bronnen, zijn alle gemeenschappelijk gefinancierde onderzoeken afgegaan op andere bronnen, zoals demografische schattingen, onderzoeken naar Nederlandse Joden en de administratieve statistieken van Joodse gemeenschappen. In de loop der tijd zijn de schattingsmethoden volwassen geworden en tegenwoordig is het vertrouwen onder wetenschappers in de numerieke realiteit van Nederlandse Joden groter dan ooit, in ieder geval sinds de Tweede Wereldoorlog. Dit geldt zowel voor het aantal Joden in Nederland als voor de numerieke ontwikkeling van de populatie op korte en middellange termijn. De Joodse populatie in het Nederland van vandaag is naar alle waarschijnlijkheid groeiende.

De meest recente schatting van het aantal Nederlandse Joden is het middelpunt van een bereik van 29.000 t/m 41.000. Ook dit is volgens de kerndefinitie. We benadrukken dit bereik van aantallen, omdat elk van de verschillende bronnen, die gebruikt zijn om de omvang van de Nederlands-Joodse populatie in te schatten bij het in dit rapport beschreven werk, naar een iets ander aantal verwijst. Dit is op zichzelf niet onverwacht, omdat geen van de voor schattingen gebruikte bronnen en aannames ideaal is en elke bron onzekerheden en verschillende vormen van inclusie en exclusie met zich meebrengt. Het gebruik van een bereik van aantallen is een manier om de uit verschillende bronnen voortkomende inzichten of signalen te combineren. Toch is het uitkomen op een numeriek bereik op de manier zoals hierboven aangeduid, geruststellend, omdat alle onafhankelijke bronnen die we hebben geraadpleegd aantallen noemen, die uiteindelijk qua schaal vergelijkbaar zijn. Hoewel grotere precisie op dit moment niet mogelijk is en we om praktische redenen hebben gekozen voor het midden van het bereik, kunnen de uitersten van het hierboven aangeduide bereik verschillende beleidsdoeleinden dienen. Met vrij grote zekerheid kan ook worden gesteld dat aantallen die buiten de uitersten van het bereik van 29.000 t/m 41.000 vallen, onwaarschijnlijk zijn. De nieuwe schatting op het middelpunt is een opwaartse bijstelling van het aantal Nederlandse Joden: Voor 1 januari 2023 wordt in het hoofdstuk "World Jewish Population" in het jaarlijks door Sergio DellaPergola samengestelde American Jewish Year Book (AJYB), het aantal 29.700¹¹ genoemd. De schatting op 35.000 is dus een opwaartse bijstelling met meer dan 5.000 ten opzichte van de in het 2023 AJYB genoemde schatting. In de periode tussen 2020 en 2023 bestond de totale populatie in Nederland uit 17,6 miljoen mensen.¹² Joden maakten ongeveer 0,2% hiervan uit, een iets lager percentage dan halverwege de jaren zestig (0,3%). In absolute termen (grootte populatie) en in relatieve termen (als aandeel van de totale populatie) uitgedrukt, is de Joodse populatie in Nederland om en nabij even groot als de Joodse populatie in buurland België. Maar terwijl de Nederlands-Joodse populatie sinds de jaren zestig gelijk is gebleven of enigszins toegenomen, is de Belgisch Joodse populatie tijdens diezelfde periode enigszins teruggelopen.¹³ Vergeet niet dat de schatting van 35.000 de *Joodse kernpopulatie* betreft, d.w.z. mensen die zichzelf identificeren als Jood wanneer daarnaar wordt gevraagd, bijvoorbeeld in een enquête of een census.

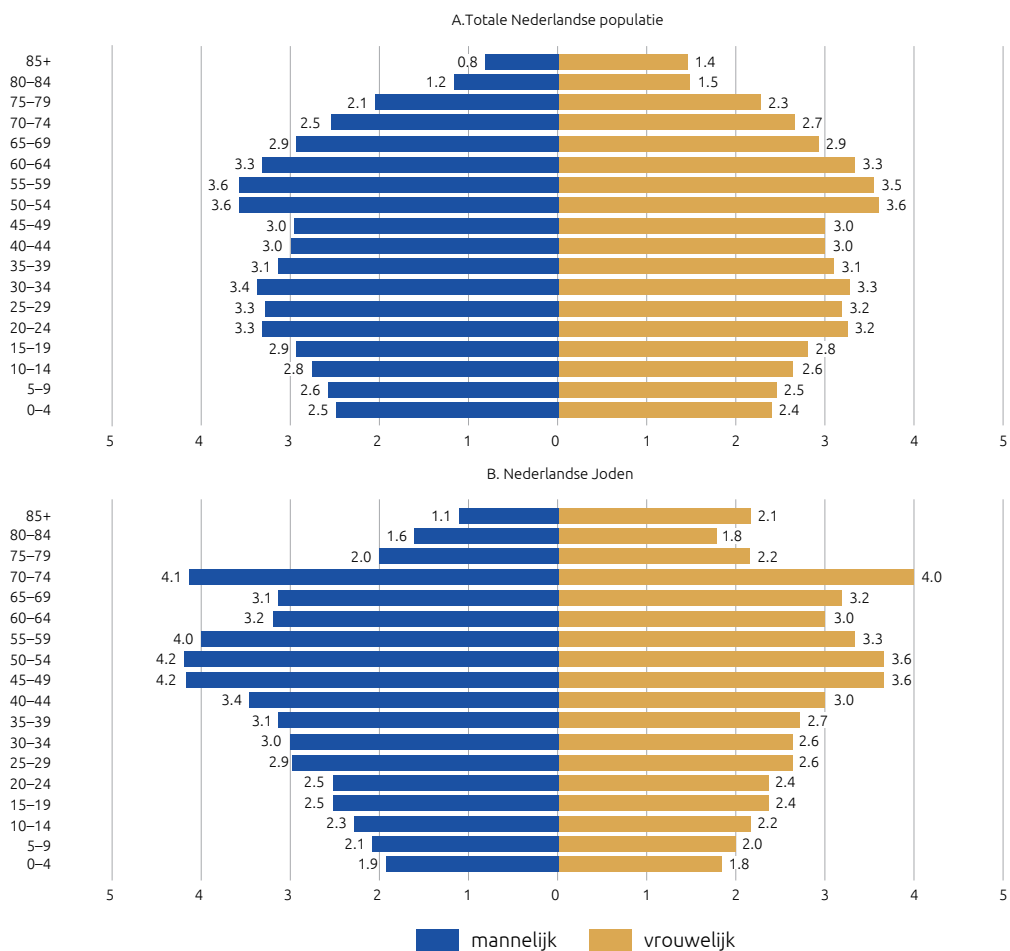
11 Zie: DellaPergola, S. 2023. 'World Jewish population, 2022.' American Jewish Year Book 2022. Cham: Springer.

12 De bron voor de populatie van Nederland als geheel is: (1) StatLine – Bevolkingsdynamiek; maand en jaar (cbs.nl); en (2) StatLine – Bevolking; kerncijfers (cbs.nl).

13 Ter vergelijking zie: Staetsky, L. D. en DellaPergola, S. 2022. Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations. London: Institute for Jewish Policy Research.

Er zijn echter nog andere manieren om de grenzen van de Joodse populatie te bepalen. Om beleidsredenen kan er bijvoorbeeld grote interesse zijn in de populatie bestaande uit: (a) diegenen die bekend staan als deels Joods, of niet Joods nu maar wel met een Joodse ouder (bijvoorbeeld een Joodse vader); (b) kleinkinderen van Joden; en (c) niet-Joden die een familieband hebben met Joden die het recht hebben om zich in Israël te vestigen volgens de Israëlische Wet op de Terugkeer. We schatten dat het totaal van deze segmenten gezamenlijk (de component die geen deel uitmaakt van de kern) rond de 30.000 ligt. Dit brengt de totale populatie met Joodse connecties (de kern en de niet-kerncomponenten) op zo'n 65.000 (0,4% van de Nederlandse populatie).¹⁴

Figuur 1. Leeftijdsopbouw en verdeling tussen mannen en vrouwen van Nederlandse Joden en algemene Nederlandse bevolking, ca. 2020, %

Bronnen: (1) Joden: Van Solinge, H. and Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, p. 170; (2) Nederlandse bevolking: StatLine – Population; sex, age and nationality, 1 January (cbs.nl).

14 Deze berekening is gebaseerd op de beoordeling door Sergio DellaPergola van de verschillende aandelen van deels-Joden en niet-Joden die een familieband hebben met Joden. Zie ook: DellaPergola, S. 2023. 'World Jewish population, 2022.' *American Jewish Year Book 2022*. Cham: Springer. Het totale aantal 'moederjoden' (d.w.z. met een Joodse moeder) en 'vaderjoden' (d.w.z. met een Joodse vader maar een niet-Joodse moeder) genoemd door Hanna van Solinge en Carlo van Praag (54.000) hield geen rekening met de segmenten kleinkinderen van Joden en niet-Joodse familieleden en is dus niet direct vergelijkbaar met het nieuwe aantal van 65.000. 65.000 moet worden gezien als een vervanging van de eerdere schatting van 54.000 maar onder het voorbehoud dat de twee getallen niet direct vergelijkbaar zijn.

Het is duidelijk dat Joden een extreem kleine minderheid zijn in Nederland. Als we Nederlandse Joden naast andere op basis van hun geloofsovertuiging gedefinieerde groepen zetten, bestaat tegenwoordig de grootste groep in Nederland uit mensen zonder denominatie (bijna 50%). Christenen vormen ongeveer een derde van de populatie (waarschijnlijk 35% - 40%); en moslims maken zo'n 6% - 8%¹⁵ van de populatie uit. De basiskenmerken van het Nederlandse religieuze landschap zullen naar verwachting niet fundamenteel veranderen in de komende vijftwintig jaar: christenen zullen naar verwachting een belangrijke meerderheid blijven, terwijl degenen zonder denominatie de grootste groep blijven. De moslim-populatie zal naar verwachting tot zo'n 10% groeien. De leeftijdsopbouw en geslachtskenmerken van Nederlandse Joden is te zien in figuur 1, in de vorm van een bevolkingspiramide.

Een bevolkingspiramide is een grafische weergave van de leeftijdsopbouw en verdeling tussen mannen en vrouwen van een populatie. Het laat zien hoe groot verschillende leeftijdsgroepen zijn, met de jongste onderaan en de oudste bovenaan, voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Tot voor kort hadden historische populaties en veel populaties in ontwikkelingslanden de typische vorm van een piramide, waarbij de onderkant van de piramide duidelijk breder was dan het midden. Het naar beneden toe breder worden gaf aan dat de kinderopbouw groter was dan die van de ouders, in het midden van de piramide.

Tegenwoordig lijken veel bevolkingspiramides in het Westen meer op een vlam of vlieger (of zelfs een paddenstoel) dan op een piramide en de Nederlandse bevolking is geen uitzondering (onderdeel A van Figuur 1). De basis is relatief smal in vergelijking met het midden, wat een teken is dat het aantal kinderen dat wordt geboren kleiner is dan het aantal mensen in de generatie van hun ouders. De bovenkant is even breed als het midden, met uitzondering van de hoogste leeftijdsgroepen. Dit komt door de gezamenlijke invloed van twee factoren: (1) een geleidelijke afname in vruchtbaarheid en geboortecijfers in de afgelopen jaren; en (2) een aanzienlijke verlaging in sterftelijfers die een tijdje geleden is ingezet en tot op de dag van vandaag voortduurt. Als gevolg daarvan sterven oudere leeftijdsgroepen minder snel, terwijl binnen de populatie minder kinderen worden geboren.

Getalsmatig zijn de grootouderleeftijdsgroepen gelijk aan of enigszins groter dan de leeftijdsgroepen van ouders, zodat deze groepen niet getalsmatig worden vervangen door hun kinderen. In Nederland is er sinds begin jaren zeventig zelfs sprake van een vruchtbaarheidsindex onder de vervangingsdrempel. De piramide van Nederlandse Joden (onderdeel B, Figuur 1) kent zelfs nog extremere kenmerken, met een heel smalle basis waaruit een vliegerform voortkomt. De smalle basis en de brede top geven aan dat het hier om een afnemende populatie gaat: de vruchtbaarheidscijfers zijn te laag om de huidige generatie van ouders te vervangen.

Betekent dit dat de Nederlands-Joodse bevolking als geheel aan het krimpen is? Dat zou zeker de conclusie kunnen zijn als groei uitsluitend afhankelijk zou zijn van het evenwicht tussen geboortes en sterftegevallen. Maar zoals we zo zullen laten zien, is er nog een ander, belangrijk, component dat invloed heeft op de groei en die niet zichtbaar is in de

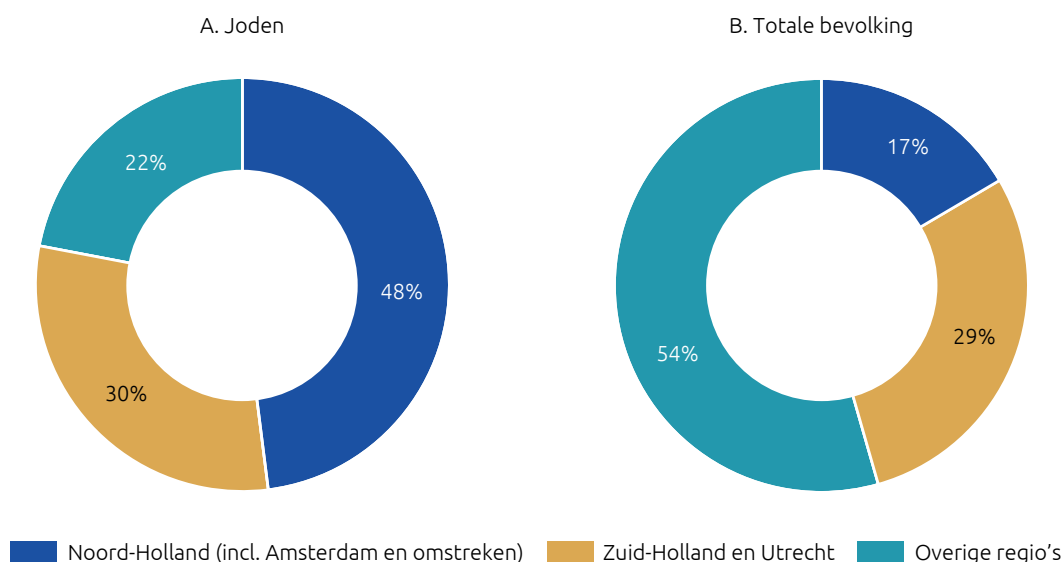
15 Deze religieuze samenstelling is gereconstrueerd op basis van: (1) Central Bureau of Statistics, Netherlands. Religious involvement in the Netherlands. 3. Developments in Religious Engagement | CBS; en (2) Pew Research Center. Religious composition by country, Religious Composition by Country, 2010-2050 | Pew Research Center.

bevolkingspiramide: migratie. Het gebrek aan natuurlijke groei in de Nederlands-Joodse populatie is een feit, maar op dit moment neemt de populatie niet af, omdat migratie de teruggang in populatie ten gevolge van lage vruchtbaarheidscijfers en een ouder wordende populatieopbouw compenseert.

Waar wonen Nederlandse Joden?

Op dit moment woont bijna de helft van alle Joden in Nederland in de provincie Noord-Holland (ongeveer 17.000 mensen of 48% van de totale Joodse populatie), voornamelijk in en rond Amsterdam en omstreken. Een derde woont in en rond de steden Rotterdam, Den Haag en Utrecht (die bestuurlijk gezien deel uitmaken van de provincies Zuid-Holland en Utrecht). De overige 20% is verspreid over andere delen van Nederland (Figuur 2). Deze verhoudingen zijn niet wezenlijk veranderd in de afgelopen pakweg tweehonderd jaar.¹⁶

Figuur 2. Joodse en totale populatie van Nederland, per locatie, rond 2020

Bronnen: (1) Joden: European Union Agency for Fundamental Rights. 2019. 'Second survey on discrimination and hate crime against Jews in EU Member States. Technical Report.' (2) Totale bevolking: CBS.

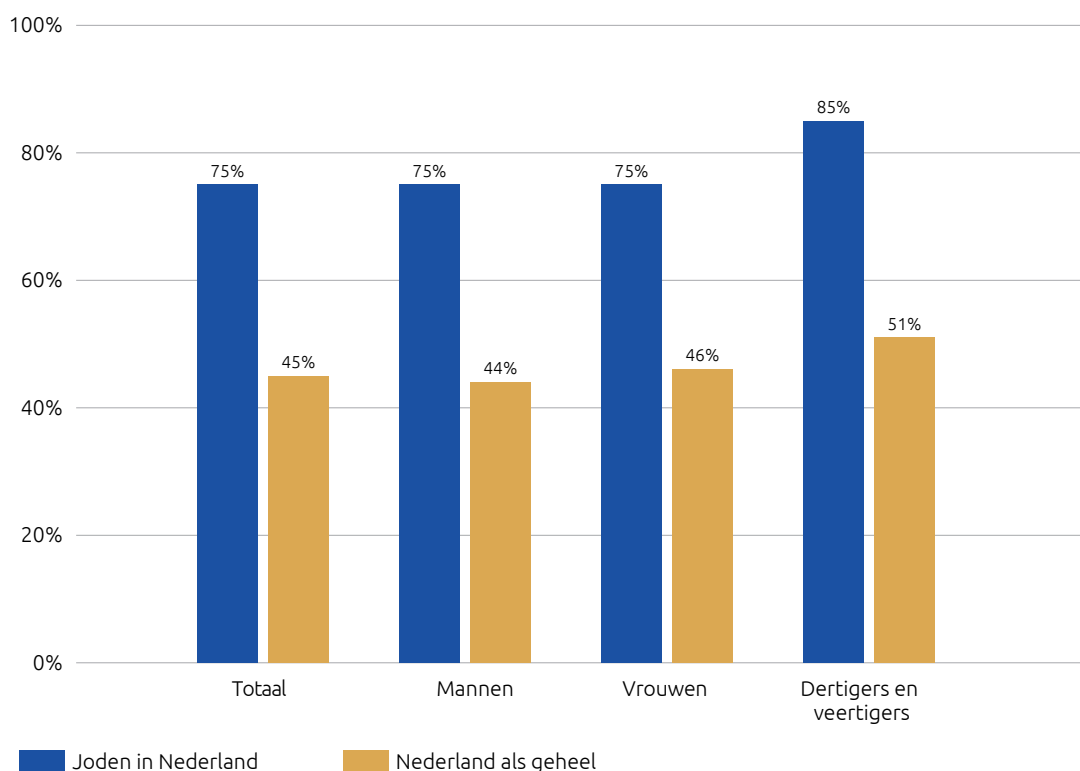
De sterke concentratie in de belangrijkste stedelijke gebieden en/of hoofdsteden is iets wat Nederlandse Joden gemeenschappelijk hebben met veel andere Europese Joodse populaties. Ook Joden in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Hongarije, Italië, Zweden, Oostenrijk, Denemarken en Spanje volgen dit patroon in meer of mindere mate. In hun voorkeur voor het leven in de metropool verschillen Nederlandse Joden echter aanmerkelijk van de totale Nederlandse bevolking: terwijl bijna 50% van de Joden in Noord-Holland woont, vooral in en rond Amsterdam, woont minder dan 20% van de totale bevolking in deze regio.

16 Voor historische data, zie: (1) Stoutenbeek, J. 1984. Een demografische beschrijving van de joden in Nederland. In J. H. Museum (Ed.), *De Mediene: de geschiedenis van het joodse leven in de nederlandse provincie* (pp. 21-32). Amsterdam: Joods Historisch Museum. (2) Van Praag, P. (1971). *Demografie van de joden in Nederland* Publicaties van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut Den Haag: NIDI. (3) Van Solinge, H. en de Vries, M. *De Joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant.

Opleidingsniveau en economisch welzijn

De meeste Joden in de huidige diaspora zijn hoog opgeleid. Hierin is weinig verschil tussen de verschillende Joodse gemeenschappen en voor Nederlandse Joden is dit niet anders. De meeste Joodse volwassenen zijn hbo of universitair opgeleid (75%), en het aandeel Nederlandse Joden met een hbo of universitaire opleiding ligt 1,6 maal hoger dan bij de bevolking van Nederland als geheel (45%). Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen. Dit patroon zet zich door bij de jongste leeftijdsgroepen: de opleidingskloof tussen Joden en niet-Joden wordt niet kleiner door de generaties heen (Figuur 3). Even terzijde: zowel onder Joden als onder de bevolking als geheel is het aandeel mannen en vrouwen dat hbo of universitair is opgeleid gelijk. Eerdere onderzoeken over het opleidingsniveau van Nederlandse Joden gaven vrijwel hetzelfde beeld.¹⁷

Figuur 3. Joodse en totale populatie in Nederland met een hbo of universitaire opleiding, rond 2020, %

NB: (1) Tenzij anders aangegeven, betreffen de data voor Joden de leeftijdsgroep 30-69 jaar, en voor de Nederlandse bevolking als geheel 25-64 jaar. (2) hbo en universitair opleidingsniveau is gedefinieerd volgens de International Standard Classification of Education (ISCED) codes 5-8.

Bron: (1) Joden: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

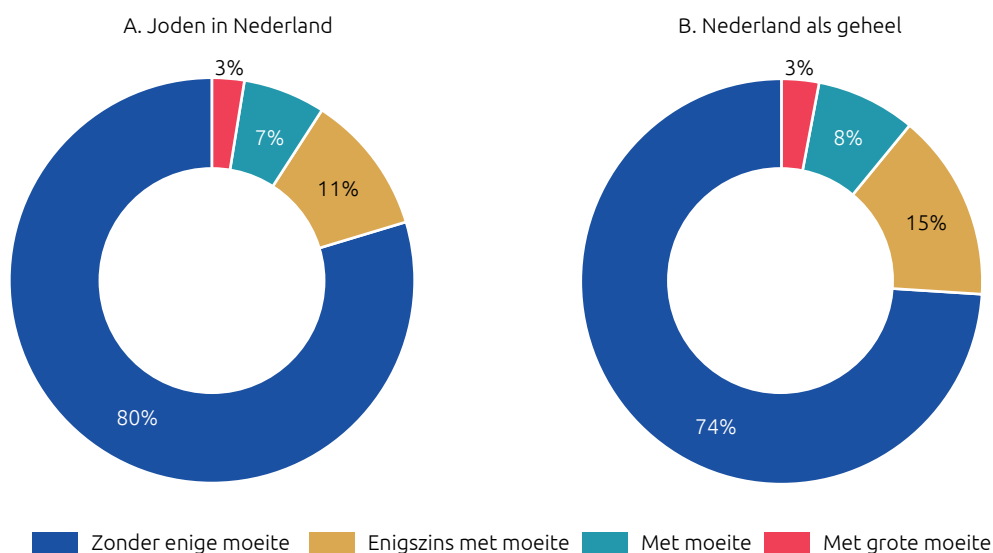
Nederland als geheel: OECD. Stat database. Educational attainment and labour-force status.

Verschillen in opleidingsniveau vertalen zich vaak in verschillen in materieel welvaartsniveau. Nederlandse Joden en de algemene Nederlandse populatie beoordelen hun economische welzijn subjectief als ongeveer gelijk, ondanks het verschil in

17 Zie: (1) Van Solinge, H. en de Vries, M. *De Joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant. (2) Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB.

opleidingsniveau. In totaal zei 21% van de Nederlandse Joden en 26% van de Nederlandse bevolking dat zij het enigszins moeilijk vinden om rond te komen. Extreme armoede, aangegeven als het heel erg moeilijk vinden om rond te komen, komt voor bij 3% van beide populaties (Figuur 4).

Figuur 4. Subjectief economisch welzijn van Joden in Nederland: het vermogen om rond te komen, rond 2020, %

NB: de vraag luidde letterlijk: "Als u aan het totale inkomen van uw huishouden denkt, kan uw huishouden dan rondkomen? De data voor Nederland als geheel is het gemiddelde over de jaren 2017-2019.

Bron: (1) Joden: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

(3) Nederland als geheel: Eurostat. 2022. Inability to make ends meet - EU-SILC survey [ILC_MDES09_cus-tom_3021044].

Politieke voorkeur

Als het gaat om de politieke voorkeur van Joden in de gehele diaspora dient allereerst te worden opgemerkt, dat er nauwelijks documentatie is. Laten we het erop houden dat de politieke voorkeur van Joden enerzijds een afspiegeling is van hun sociaal-economische positie en anderzijds van hun culturele achtergrond en status als minderheid. Er is nog geen methode die het mogelijk maakt om deze verschillende invloeden los van elkaar te kunnen beoordelen. Ten tweede is er geen sprake van een enkele politieke voorkeur in de gehele diaspora en binnen een bepaald land, laat staan van een stempatroon. Joden bevinden zich op dit moment politiek links, politiek rechts en in het politieke midden. Desondanks lijkt het dat in veel contexten, en misschien wel de meeste, Joden in de eenentwintigste eeuw over het algemeen de voorkeur geven aan het centrum boven radicale politieke standpunten of partijen. Ten derde, in vergelijking met de algemene bevolking, hangen Joden vaak een meer kosmopolitische benadering aan, wat hand in hand kan gaan met een pro-EU instelling. Ook Joden in Nederland geven blijk van al deze kenmerken.

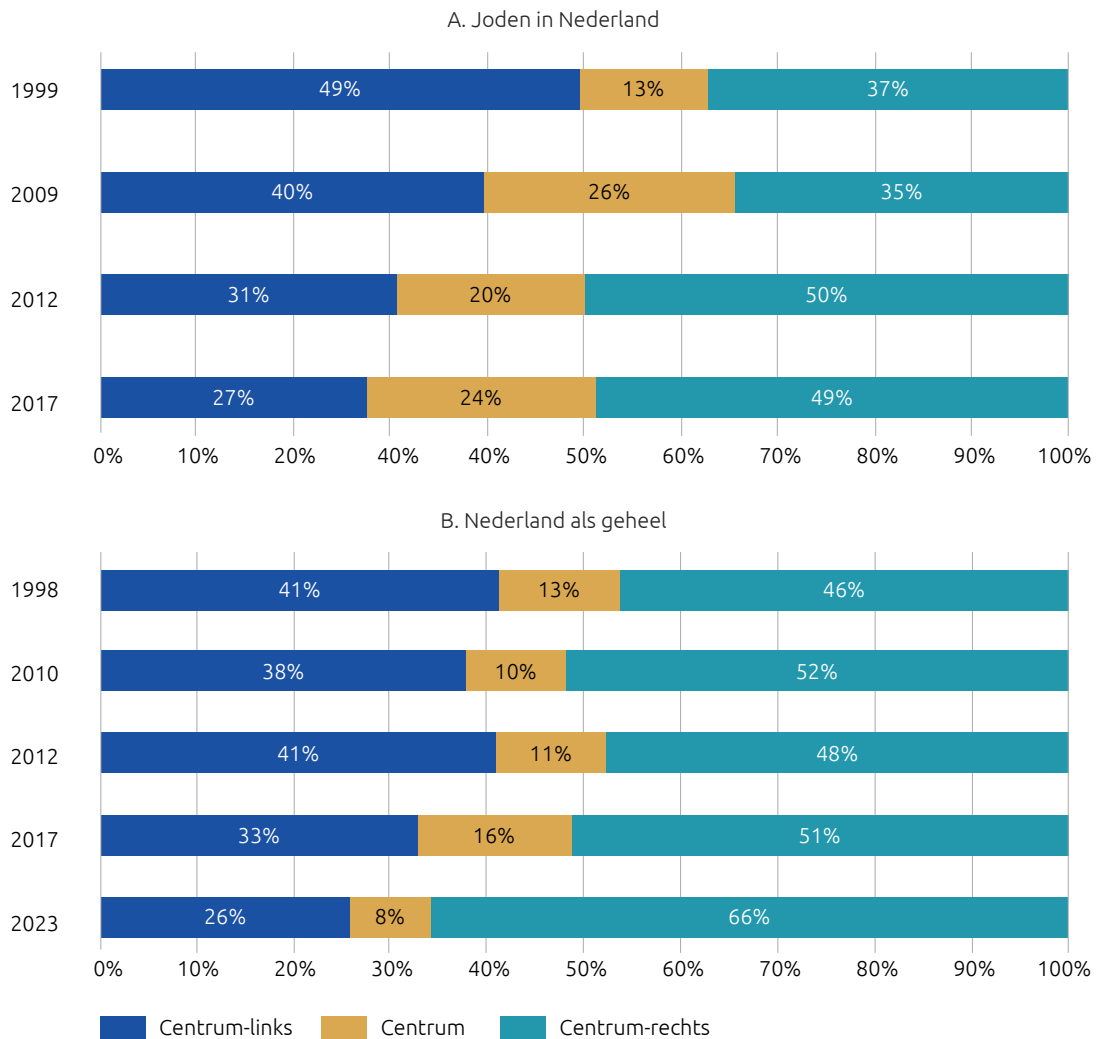
Onze data over patronen in het stemgedrag/de stemintentie van Nederlandse Joden beslaan de periode 1999-2017.¹⁸ Aan het begin van die periode stond de meerderheid van de Nederlandse Joden duidelijk links van het midden, namelijk ongeveer 50%. Tegen het einde van die periode was er een soortgelijke, duidelijke meerderheid die rechts van het midden stond (Figuur 5). Dit verschilt niet veel met wat er in Nederland als geheel gebeurde, hoewel de algemene Nederlandse populatie minder duidelijk naar links neigde aan het begin van die periode dan Nederlandse Joden. Of dit een trend is die zich in de toekomst zal doorzetten of juist een verschijnsel is van voorbijgaande aard, zullen we moeten afwachten.

Een nadere blik op de politieke processen die invloed hebben op zowel Joden als niet-Joden in Nederland laat het volgende zien (Figuur 6). PvdA (de sociaaldemocratische arbeiderspartij) was de partij die links van het midden stond en het aantrekkelijkst was voor Nederlandse Joden (15%-30%, op verschillende momenten, aantallen afgerond). De PvdA wordt gevolgd door D66 (een sociaalliberale partij in het midden, met circa 10% -15%) en door GroenLinks (een groene partij) met 5%-10%. De SP (extreem-links) trok slechts 3% van de Joodse kiesgerechtigden. PvdA en GL, alle twee partijen die duidelijk naar links leunen, hebben de afgelopen twintig jaar aan populariteit ingeboet bij zowel Nederlandse Joden als bij alle Nederlandse kiesgerechtigden als geheel. In 2023 hebben de PvdA en GL hun krachten gebundeld, maar kregen samen minder stemmen dan de PvdA tien jaar geleden alleen kreeg.

De steun voor het gematigde D66 is al die tijd vooral stabiel gebleven, zowel onder Joden als onder de Nederlandse bevolking als geheel. Misschien nog wel de meest interessante ontwikkeling bij links en het midden op de Nederlandse politieke kaart was de toename van Joodse steun voor de enigszins sociaal-conservatieve ChristenUnie (CU): van 1% in 1999-2009 tot zo'n 15% rond het einde van 2019. Dit gebeurde niet onder de Nederlandse kiesgerechtigden als geheel.

18 De data over patronen in de politieke voorkeur van Nederlandse Joden in dit hoofdstuk stammen uit een combinatie van bronnen. De data voor 1999 en 2009 komen uit de onderzoeken naar Nederlandse Joden als opgenomen in: Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB. De data voor 2012 en 2017 komen uit een onderzoek door het Nederlandse onderzoeksbureau Kieskompas en het Nederlands-Joodse weekblad Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW). Er is grondig onderzoek gedaan naar de steekproef uit het 2017 NIW/Kieskompas onderzoek. Die bleek illustratief te zijn voor de basisdemografie en de kenmerken van de Joodse identiteit van Nederlandse Joden. In het bijzonder de leeftijdsopbouw en verdeling tussen mannen en vrouwen en de patronen in religieuze/culturele voorkeur uit de steekproef van 2017 NIW/Kieskompas corresponderen met eerdergenoemde onderzoeken uit 1999 en 2009 naar Nederlandse Joden en het gewogen FRA onderzoek uit 2018 naar Nederlandse Joden. Daarom zijn naar onze mening de uitkomsten voor wat betreft de Joodse stempatronen voor alle onderzoeken over het algemeen vergelijkbaar.

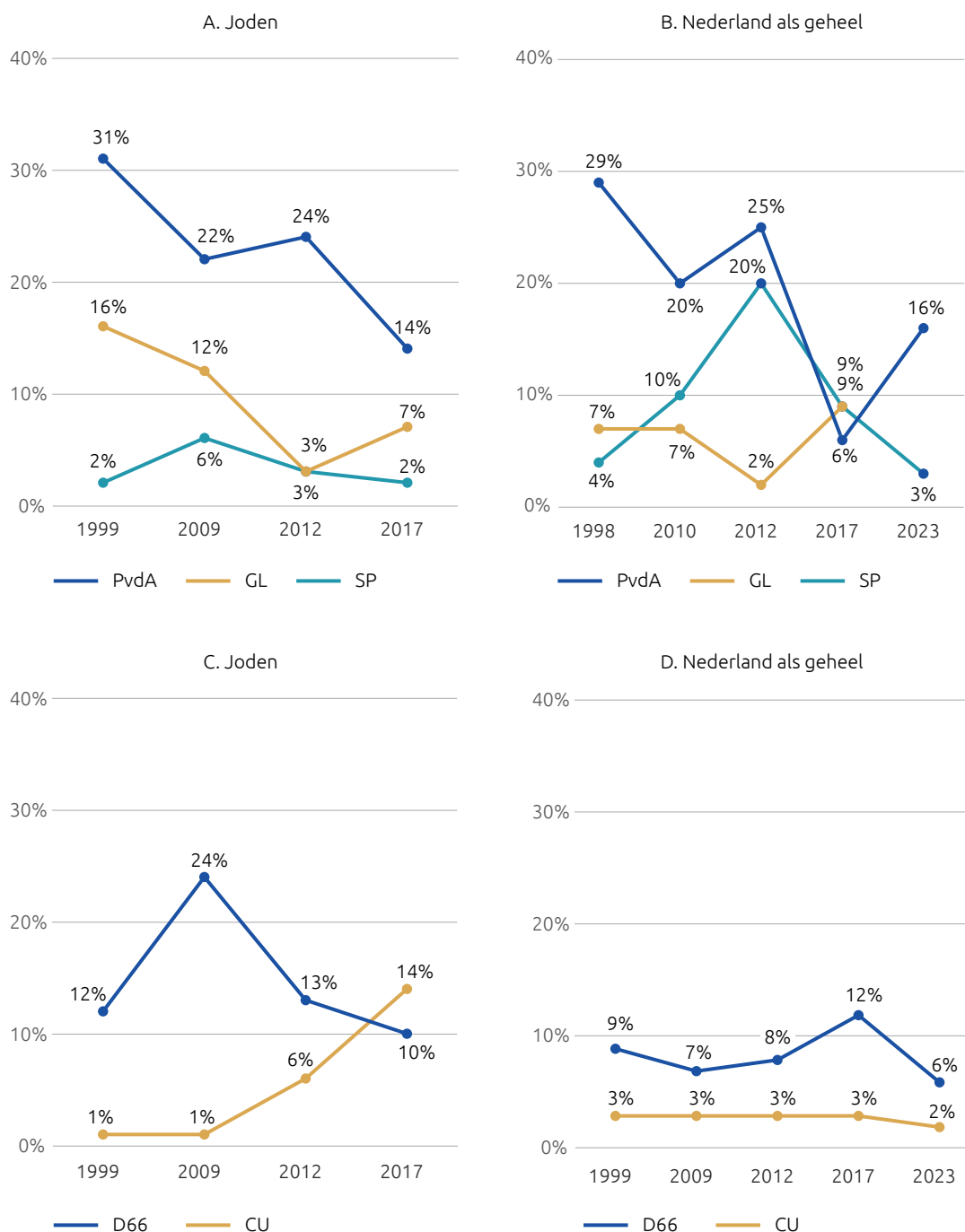
Figuur 5. Politieke voorkeur van Nederlandse Joden en Nederlandse populatie als geheel, %

NB: (1) Joden in de periode 1999-2009: de vraag luidde "met welke politieke partij of groep identificeert u zich het meest?"; (2) Joden in 2012: de vraag luidde: "Op welke politieke partij heeft u gestemd bij de Kamerverkiezingen in 2012?"; (3) Joden in 2017: de vraag luidde: "Op welke politieke partij zou u stemmen als er vandaag Kamerverkiezingen zouden zijn?"; (4) Bij alle uit enquêtes over Joden verkregen data waren respondenten uitgesloten die niet hebben gestemd, geen idee hadden op wie ze zouden stemmen of niet meer wisten hoe ze hadden gestemd of weigerden antwoord te geven: 17% in 1999 (totale aantal valide antwoorden =860); 22% in 2009 (totale aantal valide antwoorden =520); 13% in 2012 (totale aantal valide antwoorden =584); en 20% in 2017 (totale aantal valide antwoorden =540). De percentages zijn gebaseerd op de respondenten die hun stemgedrag bij de afgelopen verkiezingen of stemintenties voor de volgende verkiezingen eenduidig konden aangeven. (5) Alle data voor Nederland als geheel zijn gebaseerd op de werkelijke verkiezingsuitkomsten voor de partijen die zetels hebben gewonnen. (6) De partijen die hier centrum-links worden genoemd zijn: PvdA (sociaaldemocratische arbeiderspartij), GroenLinks (groene partij), SP (socialistische partij), PvdD (partij voor de dieren), 50plus en DENK. Partijen die zich in het Centrum bevinden zijn: D66 en ChristenUnie (CU). Centrumrechtse partijen zijn: VVD (volkspartij voor vrijheid en democratie), CDA (Christen Democratisch Appel), PVV (Partij voor de vrijheid) en SGP (staatkundig gereformeerde partij).

Bron: Nederlandse Joden: (1) 1999-2009: Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, p. 35, (2) 2012-2017: Kieskompas BV survey of Dutch Jews, 2017. Nederland als geheel: (1) 1998 Algemene Nederlandse verkiezingen - Wikipedia, (2) 2010 Algemene Nederlandse verkiezingen - Wikipedia, (3) 2012 algemene Nederlandse verkiezingen, (4) 2017 Algemene Nederlandse verkiezingen - Wikipedia, (5) 2023 Algemene Nederlandse verkiezingen - Wikipedia.

Figuur 6. Steun voor de linkse, centrum-linkse en centrumpartijen onder Nederlandse Joden en de Nederlandse bevolking in het algemeen, %

NB: (1) Zie ook het commentaar bij de vorige figuur voor nadere informatie over derivatie en bronnen. (2) PvdA en GL zijn bij de verkiezingen van 2023 samengegaan. (3) D66 en CU zijn moeilijk in te delen in politieke stromingen omdat ze minder eenduidige standpunten en agenda's hebben. Op basis daarvan zijn ze ingedeeld als centrumpartijen.

Als het gaat om politiek rechtse voorkeuren, neigden Nederlandse Joden naar centrum-rechtse politieke standpunten gedurende de hier genoemde periode (Figuur 7). De centrumrechtse VVD heeft het grootste, weliswaar dalende, aandeel naar zich toe weten te trekken van Nederlands-Joodse kiezers rechts van het midden (over de gehele periode 20%-35% van de Nederlandse kiezers, afgerond). Zowel het niveau als het traject van Joodse steun voor de VVD corresponderen met de Nederlandse bevolking in het algemeen. Over het geheel genomen is de steun aan de VVD in de genoemde periode afgenomen, hoewel die steeds schommelingen kent. In de laatste tien jaar lijkt hun plek in het Nederlandse politieke landschap in toenemende mate ingenomen te worden door politieke partijen met meer uitgesproken rechtse standpunten. Dit geldt voor zowel Joden als niet-Joden.

Gedurende de genoemde periode is wellicht het meest interessante verschijnsel aan de rechtse zijde van het politieke landschap een opvallende toename in Joodse steun voor de PVV onder leiding van Geert Wilders, namelijk van ongeveer 1% in 1999-2009 tot meer dan 10% tegen 2020. Deze groeiende steun voor de PVV in het bijzonder verklaart de verschuiving van de voorkeur voor voornamelijk links van het midden naar rechts van het midden onder Nederlandse Joden. Ook onder Nederlandse kiezers als geheel is de steun voor de PVV gegroeid: na hun start in 2006, toen ze ongeveer 5% van de stemmen kregen, groeide dit percentage naar 10%-15% tussen 2010 en 2021 om uiteindelijk een record van 23% van de stemmen te bereiken bij de landelijke verkiezingen in 2023. Het is niet duidelijk of deze ontwikkeling zich zal voortzetten of dat dit op enige manier zijn weerspiegeling vindt onder Nederlandse Joden, aangezien de beschikbare data maar tot 2017 gaan; er zou regelmatig onderzoek naar de politieke voorkeur van Joden moeten worden gedaan om inzicht te krijgen in hoe Nederlandse Joden hun politieke belangen zien.

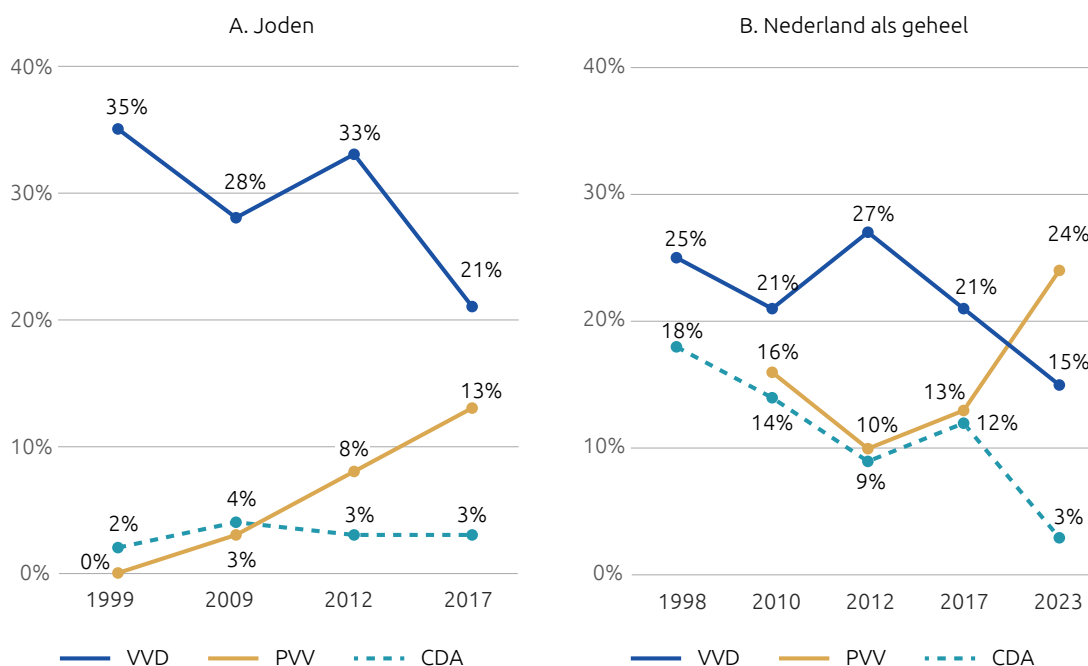
Samengevat: *grosso modo* lijkt de politieke situatie van Nederlandse Joden op de situatie van de Nederlandse bevolking als geheel, zij het met enkele specifieke kenmerken. Net als de rest van de Nederlandse kiezers lijken Nederlandse Joden te verschuiven naar rechts. Toch lijken de krachten van het politieke midden dominanter onder Joden dan onder de bevolking als geheel (de relatief hoge en stabiele positie van D66 onder Joden is daar een voorbeeld van, een ander is de toename in populariteit van de CU). Desondanks lijkt de aantrekkingskracht van rechtse partijen te groeien. Kort gezegd, als we naar het politieke spectrum in Nederland kijken, aan zowel de linker- als rechterzijde, volgen Joodse kiezers hun eigen pad, zij het subtiel.

Het is het vermelden waard dat in vergelijking met andere selecte Joodse gemeenschappen, Nederlandse Joden zich wel onderscheiden. Amerikaanse Joden, de grootste diaspora-gemeenschap, vertonen een sterke voorkeur voor links van het midden: meer dan 70% van hen identificeert zich met de naar links neigende Democratic Party.¹⁹ Dit is een situatie die al sinds de Tweede Wereldoorlog aanhoudt en waarschijnlijk niet dramatisch zal veranderen. Sinds 1990 wisselen Britse Joden tussen centrumrechts (Conservatives) en centrum-links (Labour Party), hoewel zelfs toen de affiniteit met Labour het grootst was sinds 1990, dit nog lager was dan de voorkeur onder Joodse Amerikanen voor de Democraten. Meer recent is er onder Britse Joden een grotere voorkeur voor rechts

19 (1) American Jewish Committee 2020 Survey of American Jewish Opinion; (2) Weisberg, H. 2020. 'The presidential voting of American Jews', *American Jewish Year Book* 2019.

vastgesteld, hoewel op kleinere schaal dan in de samenleving als geheel.²⁰ Politiek gezien liggen Nederlandse Joden daarmee dichterbij Britse dan Amerikaanse Joden.

Figuur 7. Steun voor rechts en centrum-rechts onder Nederlandse Joden en de Nederlandse bevolking in het algemeen, %

NB: zie commentaar bij vorige figuur voor nadere informatie over derivatie en bronnen.

Afgezien van Amerikaanse en Britse Joden hebben we geen goed vergelijkingsmateriaal voor Nederlandse Joden als het gaat om hun politieke voorkeur. In het FRA 2018 onderzoek naar Europese Joden werd dit onderwerp niet behandeld, en in 2023 ook niet. Dit onderwerp verdient aandacht in komende onderzoeken in de reeks. De populariteit van politieke partijen bij het algemene publiek, in Nederland en andere landen in Europa, is veranderd sinds 2000, en verandert in feite constant. Vanaf 2020 lijkt Europa in toenemende mate gekenschetst door een groeiend populisme en een toename van centrum- en extreemrechtse partijen²¹, dus ook bij Joodse kiezers elders op het Europese vasteland zijn veranderingen gaande. Bewegen Europese Joden zich in dezelfde richting als de rest van Europa? Deze vraag is relevant om de toekomst van Europa en Europese Joden te kunnen begrijpen.

20 (1) Survation. 2016. Jewish Chronicle poll 04/05/2016. Full-Tabels-JC-Poll-030516SPCH-1c0d0h8.pdf (survation.com); (2) Staetsky, Daniel. 2019. How British Jews vote and why they vote this way, The Times of Israel, 5 September 2019; (3) Results of the 2021 Evidence for Equality National Survey (EVENS) communicated to the author by the team at the Centre on the Dynamics of Ethnicity (CoDE), The University of Manchester. (4) Lessof, C. en Boyd, J. 2024. *Jewish voting intentions on the eve of the 2024 UK General Election*. London: Institute for Jewish Policy Research.

21 Europe swings right - and reshapes the EU - POLITICO.

De verwantschap die Nederlandse Joden voelen met Nederland, de EU en Israël

De mate waarin Nederlandse Joden zich verwant voelen met Nederland en andere nationale en transnationale entiteiten is sinds kort voor het eerst duidelijk gedocumenteerd. In het FRA 2018 onderzoek naar Joden in Europa werd respondenten gevraagd hoe zeer zij zich verwant voelden met het land waarin zij woonden, alsook met Israël en de Europese Unie.

De resultaten zijn interessant (Figuur 8). Ten eerste, op een vierpuntsschaal van “helemaal niet verwant” (minste verwantschap) tot “zeer verwant” (grootste verwantschap) gaf net iets minder dan de helft (ongeveer 45%) van de Nederlandse bevolking in het algemeen aan zich zeer verwant met hun land te voelen. In dit opzicht verschilt de Nederlandse bevolking niet veel van selecte andere Westerse of Zuid-Europese populaties. Zoals hieronder zal blijken, voelt bijna een derde en de helft van de algemene bevolking in bijvoorbeeld België, Spanje, Italië en het Verenigd Koninkrijk zich net zo sterk verwant met hun land.²² Het tegengestelde geldt voor de algemene bevolking in landen in Oost-Europa, die aanmerkelijk meer verwantschap met hun land voelt.

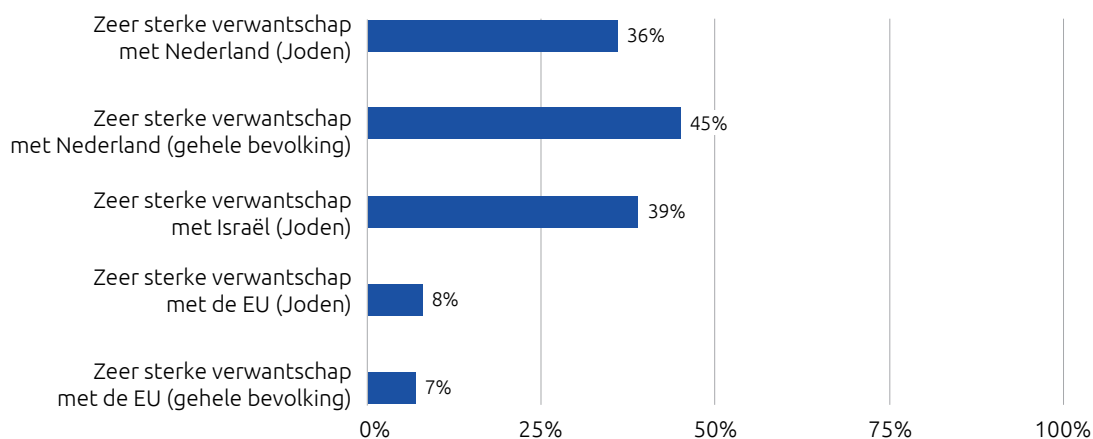
Het lijkt erop dat Nederlandse Joden en de Nederlandse bevolking in het algemeen hierin op elkaar lijken - 36% geeft op een vijfpuntsschaal aan dat zij zich “zeer verwant” voelen. Hoewel het lijkt alsof dit percentage lager is, moet wel in gedachten worden gehouden dat een andere schaal werd gebruikt om de verwantschap van Nederlandse Joden met Nederland te beoordelen (een vijfpuntsschaal en niet een vierpuntsschaal) met als gevolg dat de gradaties van verwantschap van Nederlandse Joden waarschijnlijk iets lager zijn uitgevallen in vergelijking met de algemene bevolking. Ten derde scoren beide populaties veel lager, en vergelijkbaar, als het gaat om zich “zeer verwant” voelen met de Europese Unie.

Tenslotte voelt 40% van de Nederlandse Joden zich “zeer verwant” met Israël; ongeveer een percentage dat gelijk is aan degenen die zich “zeer verwant” voelen met Nederland. Gevoelens van grote verwantschap met Nederland en Israël bestaan naast elkaar in de geest en ziel van deze gemeenschap. Hierin lijken Nederlandse Joden op andere Joodse gemeenschappen in West-Europa (Figuur 9). Let wel, dit “evenwicht”, dat wil zeggen zich even verwant aan hun eigen land voelen als aan Israël, komt ook voor bij Joden in Frankrijk en Zweden.

Verder moet gezegd dat de situatie van Nederlandse Joden heel anders is dan die van Duitse of Oostenrijkse Joden. In die twee landen overtreft de verwantschap van Joden met Israël duidelijk die met hun eigen land, waarschijnlijk omdat in beide landen een groot deel van de Joodse populatie bestaat uit relatief recente immigranten. Er is ook een groot verschil tussen Nederlandse Joden en Poolse en Hongaarse Joden, onder wie de gevoelens van verwantschap met hun eigen land boven verwantschap met Israël gaat. Het is duidelijk dat ook in dit opzicht, net als in veel andere politieke opzichten, er niet een enkel patroon is dat alle Joden volgen. Patronen van verwantschap onder Joden worden tegelijkertijd beïnvloed door verschillende factoren: of de politieke cultuur in een land een sterk gevoel van er thuis horen aanmoedigt; hoe Joden hun plaats als minderheid in een land zien, nu en door de geschiedenis heen; de relatie tussen een bepaald land en Israël, en de rol die Israël speelt in de Joodse gemeenschap in een land; en de mate waarin de Joodse gemeenschap

geworteld is in een land. Bij dit laatste is relevant dat tegenwoordig eerste generatie migranten een groot deel uitmaken van veel Joodse gemeenschappen in Europa.

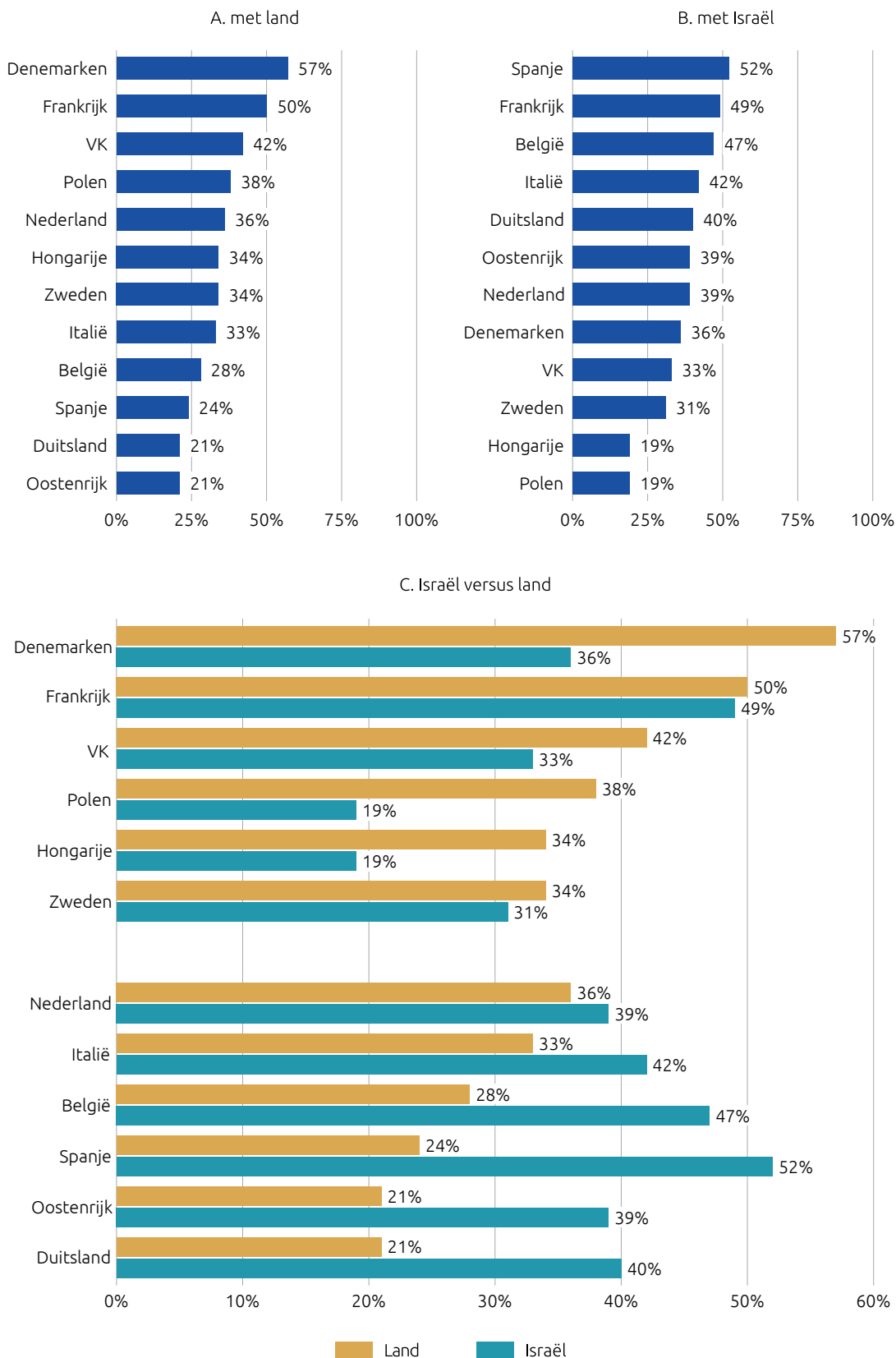
Figuur 8. Verwantschap van Nederlandse Joden met Nederland, de Europese Unie en Israël (% “zeer verwant”)

NB: (1) De vraag in het 2018 FRA onderzoek (Joden) luidde: 'Mensen kunnen een verschillende mate van verwantschap voelen met de regio, of het land waar ze wonen, of met de Europese Unie. Op een schaal van 1 tot 5 waarbij 1 staat voor "helemaal niet verwant" en 5 voor "zeer verwant", hoe verwant voelt u zich met onderstaande?

A. Nederland, B. de regio waar u woont, C. de Europese Unie, D. Israël. De vraag over verwantschap in het onderzoek door Eurobarometer (niet-Joden) bevatte een antwoordschema met vier categorieën: "zeer verwant", "enigszins verwant", "niet erg verwant" en "helemaal niet verwant". (2) De 2018 FRA versie van de vijfpuntsschaal had een midden-categorie die vaak gekozen wordt door mensen die niet zeker weten hoe ze moeten antwoorden. Als deze mensen gedwongen worden om uit niet-neutrale categorieën te kiezen, kiezen de meeste van hun (niet allemaal) niet-extreme categorieën zoals "enigszins verwant" of "niet erg verwant". De extreme categorieën kunnen verhoudingsgewijs ook groeien. Dit betekent dat in het 2018 FRA onderzoek het antwoord "zeer verwant" (Joods) waarschijnlijk een te lage schatting van grote verwantschap met Nederland zal opleveren in vergelijking met het onderzoek door Eurobarometer (niet-Joods). Bron: DellaPergola, S. en Staetsky, L. D. 2021. *The Jewish identities of European Jews: what, why and how*. London: Institute for Jewish Policy Research. De data over Joden in deze publicatie zijn gebaseerd op het FRA 2018 onderzoek (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). Data over niet-Joden stammen uit het onderzoek door Eurobarometer uit 2018 (GESIS Study ID ZA6963).

Figuur 9. Verwantschap van Joden met hun land en Israël, 2018
(% "zeer verwant")

Bron: DellaPergola, S. en Staetsky, L. D. 2021. *The Jewish identities of European Jews: what, why and how*. London: Institute for Jewish Policy Research. De data zijn gebaseerd op het FRA 2018 onderzoek (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

Diversiteit in afkomst: in Nederland geboren, in Israël geboren, Asjkenazisch en Sefardisch

Geboorteland: Israëli's en Joden die in andere landen buiten Nederland zijn geboren

De meeste Nederlandse Joden (ongeveer 60% -70%) zijn geboren in Nederland, maar een belangrijke minderheid (30% - 40%) is buiten Nederland geboren. Ongeveer 20% van alle Joden in Nederland is in Israël geboren (7.000). Het aandeel in het buitenland geboren Joden is niet alleen hoger dan aanvankelijk werd gedacht, maar ook hoger dan bij de Nederlandse bevolking als geheel (16%).²³ Het aandeel Israëli's binnen de plaatselijke Joodse populatie in Nederland is een van de hoogste in Europa in vergelijking met andere Joodse populaties. Ter vergelijking: het aandeel in Israël geboren Joden ligt tussen de 2%-10% bij de Joodse populaties van Frankrijk, het VK en Duitsland – de drie grootste Joodse gemeenschappen in Europa. Deze data worden ontleend aan verschillende bronnen, waaronder officiële statistieken over de in het buitenland geboren populatie in Nederland van het CBS en het FRA 2018 onderzoek naar Nederlandse Joden.²⁴

Er zijn verschillende manieren waarop het etiket “Israëli” kan worden gebruikt. Een manier is om het op iedereen die in Israël geboren is te plakken, zoals hiervoor. Het is echter duidelijk dat de populatie met een vorm van Israëlische achtergrond groter is. Natuurlijk vallen hier diegenen onder die in Israël zijn geboren, 60% om precies te zijn, volgens de officiële statistieken van het CBS, maar de rest (40%) bestaat uit kinderen met ten minste één Israëlische ouder. In 2023 bestonden de eerste en de tweede groep uit 7.000 respectievelijk 4.600 mensen, dus onder de Nederlands-Joodse populatie had een totaal van 11.600 personen een Israëlische achtergrond, wat ongeveer een derde is van de Joodse kernpopulatie in Nederland als geheel.²⁵ Hierna zullen we de termen “populatie met een Israëlische achtergrond” en “populatie met banden met Israël” door elkaar gebruiken ter aanduiding van deze groep als geheel. Zoals Figuur 10 laat zien, zijn de cijfers met betrekking tot beide componenten van de populatie met banden met Israël hoger dan ooit, en zelfs verdubbeld in de loop van de laatste vijftien jaar. Figuur 10 laat verder zien dat de toename niet gestaag is verlopen gedurende deze periode: het aantal mensen dat in Israël is geboren, steeg tussen halverwege jaren negentig en 2004 (bij benadering), bleef daarna tien jaar stilstaan bij 5.000 (2005-2015), en begon vanaf 2016 weer toe te nemen.

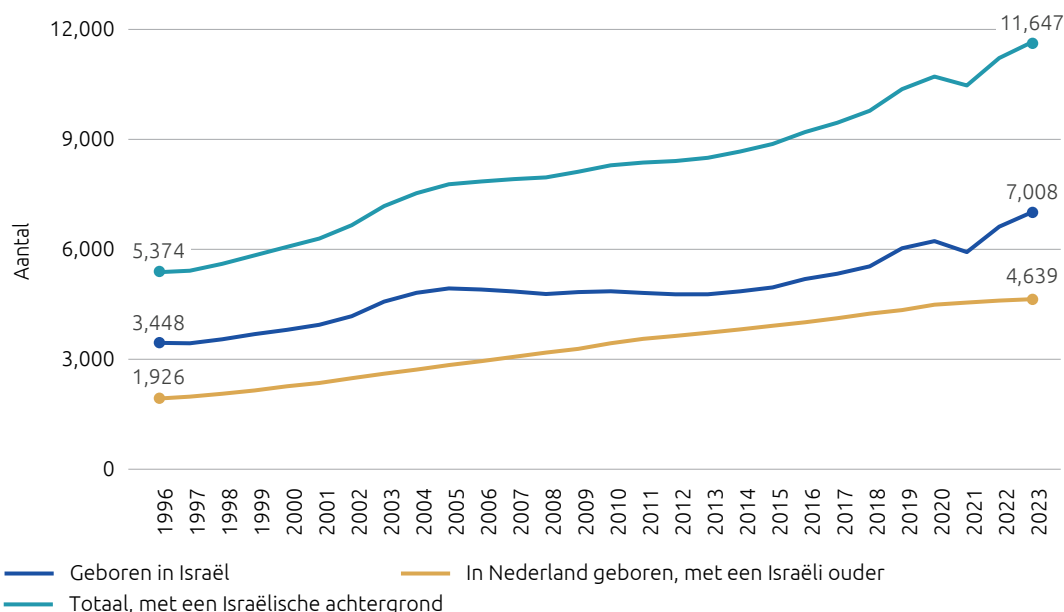
De meeste Israëli hebben de Nederlandse nationaliteit: in 2023 hadden slechts 2.000 Israëli (17%) alleen de Nederlandse nationaliteit.²⁶ Een merendeel van de Israëli's (83%) heeft dubbele nationaliteit.

23 Bronnen: (1) aandeel van mensen die in het buitenland geboren zijn in verhouding tot de totale Nederlandse bevolking en het aantal mensen dat in Israël is geboren: StatLine - Population; gender, age, country of origin and country of birth (parents), 1 Jan (cbs.nl). (2) The FRA 2018 survey (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). (3) Data verkregen van Joodse scholen in Nederland.

24 Eerder werd het aandeel van in het buitenland geboren Joden in Nederland geschat op 20%. (zie: DellaPergola, S. en Staetsky, D.L. 2020. *Jews in Europe at the turn of the millennium: population trends and estimates*. London: Institute for Jewish Policy Research, pp.42-43).

25 Hoewel de hier genoemde aantallen betrekking hebben op 1 januari 2023, gaat het hier om een dynamische situatie. Tijdens het editen van deze publicatie kwamen er nieuwe statistieken beschikbaar over Israëli in Nederland. De schaal van de aantallen voor de populatie Israëli blijft ongewijzigd, maar het is opmerkelijk dat op 1 januari 2024, het aantal in Israël geboren mensen 7.700 bedroeg en de populatie van kinderen met ten minste een Israëli ouder naar 4.759 was gestegen. Bron: StatLine - Population on the first of the month; gender, age, country of origin (cbs.nl).

26 Bron: StatLine - Population; sex, age and nationality, 1 January; 1995-2023 (cbs.nl).

Figuur 10. Mensen met een Israëlische achtergrond in Nederland, 1996-2023

NB: Tot en met het jaar 2021 identificeerde het CBS buiten Nederland geboren mensen als mensen die in het buitenland geboren waren met ten minste een ouder die ook in het buitenland geboren was. Door die definitie werden niet alle buitenlanders meegeteld. Vanaf 2022 wordt een andere, duidelijker classificatie gebruikt: als buitenlander geldt iedereen die in het buitenland is geboren, zonder verdere voorwaarden. De aantallen in Israël geboren mensen van voor en na 2022 zijn dus niet gebaseerd op dezelfde definitie, maar zijn desondanks vergelijkbaar. Deze opwaartse trend is ook te zien in de data gebaseerd op de 'oude' definitie, en is niet afhankelijk van wijzigingen in de definitie. Bron: (1) StatLine – Bevolking: geslacht, LFT, generatie en migratieachtergrond, 1 jan; 1996-2022 (cbs.nl); (2) StatLine – Bevolking: geslacht, leeftijd, herkomstland en geboorteland (ouders), 1 jan (cbs.nl).

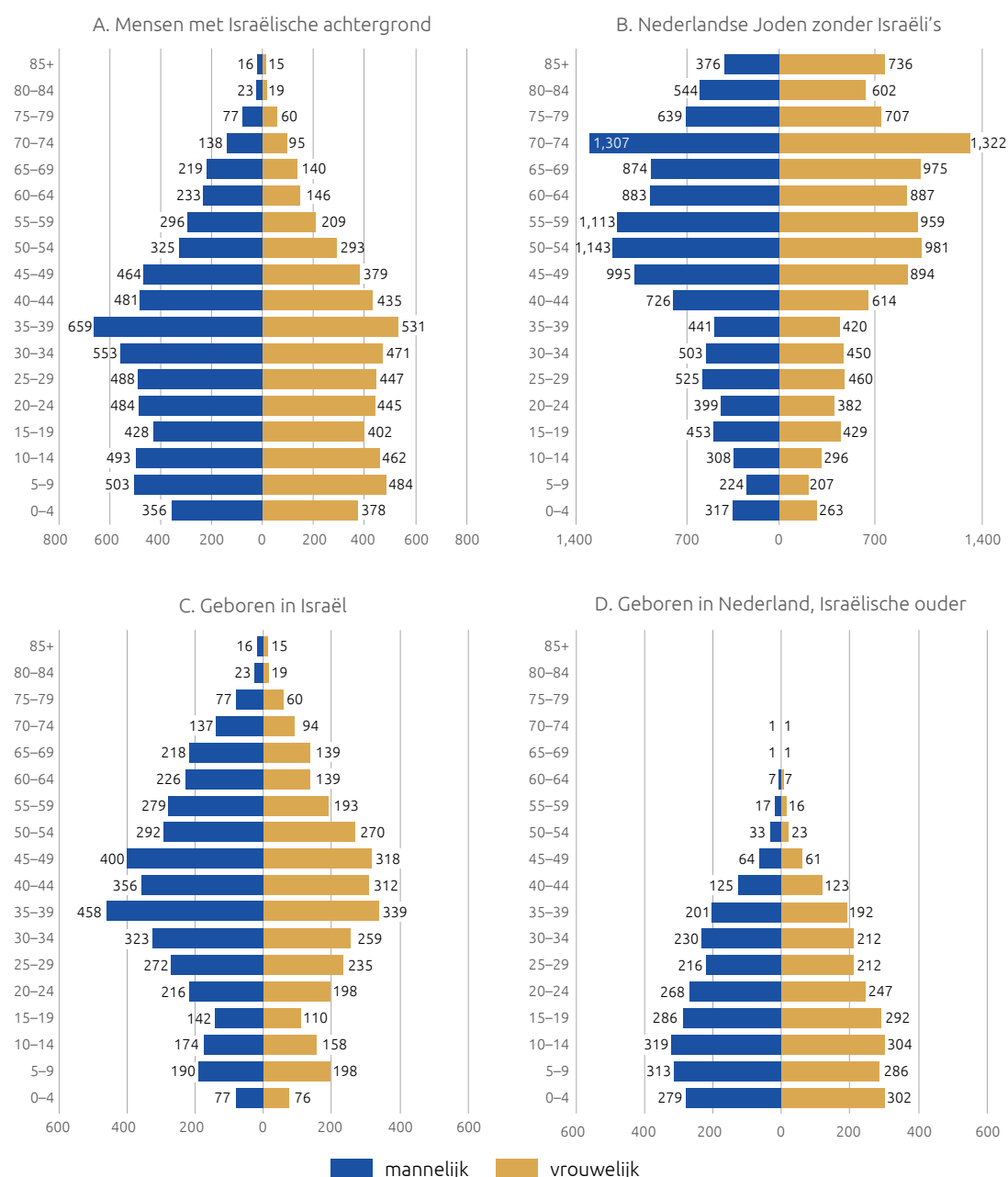
In lijn met eerdere onderzoeken kan het totale aantal van 11.600 mensen met een Israëlische achtergrond in 2023 worden gezien als een minimumschatting.²⁷ Volgens de definitie sluit dit aantal iedereen uit die naar Nederland is geïmmigreerd vanuit Israël maar niet daar is geboren, omdat het gebaseerd is op hun geboorteland of dat van hun ouders. Het zal hier echter om een kleine groep gaan – een paar honderd mensen – dus deze uitsluiting heeft geen invloed op het overkoepelende beeld van de schaal van de populatie Israëli's in Nederland.

De leeftijdsopbouw en verdeling tussen mannen en vrouwen van Israëli's in Nederland is te zien in Figuur 11. Onderdeel A laat een piramide met een relatief jonge leeftijd zien, waarbij de onderkant duidelijk breder is dan de bovenkant: kinderen (0-14 jaar) vormen 23% van de populatie. Deze vorm is bevorderlijk voor groei, of in ieder geval stabiliteit. Zonder Israëli's (onderdeel B) is de leeftijdsopbouw onder Nederlandse Joden kenmerkend voor een afnemende populatie. Deze piramide is topzwaar en lijkt meer op een vlieger dan op een piramide. De jonge cohorten aan de onderkant van de piramide zijn heel klein – ongeveer de helft van het aantal van de oudere cohorten: kinderen tussen de 0-14 jaar vormen slechts 8% van deze populatie als geheel. Onderdeel C en D laten de componenten van de populatie Israëli's zien. De leeftijdsopbouw van immigranten uit Israël (onderdeel C) is kenmerkend voor een migrantenpopulatie. Hier vallen vooral de mensen tussen de 25-50 jaar op, die bijna 50% van de in Israël geboren populatie vormen, terwijl het aandeel van

27 Zie bijvoorbeeld: (1) Kooyman, C. en Almagor, J. 1996. *Israelis in Holland*. Amsterdam: JMW, en (2) Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, pp. 176-178.

deze leeftijdsgroepen in de totale populatie van Nederlandse Joden bijvoorbeeld rond de 30% ligt. Als aangegeven in vorige onderzoeken, migreren Israëli's vooral in het kader van een relatie (huwelijk) en ten behoeve van hun persoonlijke ontwikkeling – bijvoorbeeld voor hun studie of loopbaan. Een leeftijdsopbouw met een sterke concentratie van mensen van eind 20 tot 40 jaar ligt in de lijn der verwachting; dit zijn precies de leeftijdsgroepen waarin mensen een relatie krijgen en hoogtepunten in hun professionele carrière meemaken. Onderdeel D laat weer een heel andere leeftijdsopbouw zien, waarbij de onderkant topzwaar is, en die voornamelijk bestaat uit jongeren. Dit zijn de kinderen van immigranten die in Israël zijn geboren.

Figuur 11. Leeftijdsoopbouw en verhouding tussen vrouwen en mannen onder Israëli in Nederland en Nederlandse Joden rond 2020 (aantal)

Bron: (1) Personen met een Israëlische achtergrond (1 januari 2023): StatLine – Bevolking, geslacht, leeftijd, land van herkomst en geboorteland (ouders), 1 jan (cbs.nl), (2) Nederlandse Joden (1 januari 2020): Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, p. 170.

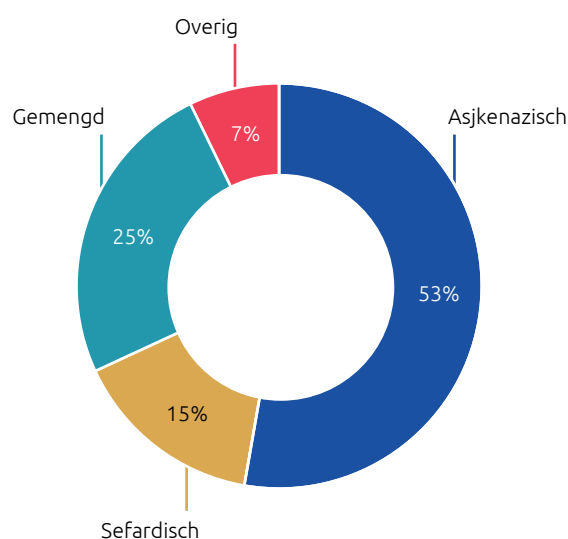
Israëli's spelen een belangrijke rol in de instandhouding van de grootte van de Nederlands-Joodse populatie. Zoals de tot nu toe onderzochte data duidelijk maken, gebeurt dit op twee manieren. Ten eerste groeit het aantal immigranten uit Israël sinds 1995, nog sneller zelfs sinds 2015. Door immigratie neemt de Joodse populatie in Nederland toe. Zoals eerder opgemerkt, zijn Israëli's in Nederland een uiterste mobiele populatie. Veel Israëli's komen niet naar Nederland om zich hier permanent te vestigen; ze komen en gaan in een beweging die als een draaikolk kan worden omschreven. Er is echter een toename in het aantal Israëli's waarneembaar, wat aangeeft dat steeds meer Israëli's ervoor kiezen om langere tijd in Nederland te blijven, of misschien zelfs voorgoed. Ten tweede nemen Israëlische immigranten een groot deel van de vruchtbare leeftijdsgroep voor hun rekening. Alleen al de aanwezigheid van deze mensen betekent dat Israëli's de vruchtbaarheid van Nederlandse Joden doen stijgen. Het is niet zeker of de Israëlische vruchtbaarheid in Nederland, uitgedrukt in het gemiddelde aantal kinderen per vrouw, hoger ligt dan de vruchtbaarheid van de niet-Israëlische Nederlands-Joodse populatie. Dit hoeft echter niet zo te zijn. Een belangrijke vertegenwoordiging van mensen van vruchtbare leeftijd is op zichzelf een voldoende versterkende factor als het om vruchtbaarheid gaat. Elk jaar worden ongeveer 120 kinderen met een Israëlische ouder geboren in Nederland; ongeveer 40% van alle Nederlands-Joodse kinderen per jaar – een flinke boost.

De aanwezigheid van Israëli's, samen met andere buitenlanders, is een belangrijk aandachtspunt voor beleidsmakers die actief zijn in de Nederlands-Joodse gemeenschap. Dit niet-Nederlandse element is duidelijk groeiende onder Nederlandse Joden. Dit brengt veel beleidsvragen met zich mee over de integratie van verschillende Joodse sub-gemeenschappen in Nederland en of er veranderingen of mogelijk een toenemende vraag naar bepaalde diensten te verwachten zijn. Aangezien de populatie die banden heeft met Israël jong is, zal een verandering in samenstelling onder Nederlandse Joden zich het meest waarschijnlijk eerst voordoen in de gemeentelijke onderwijsinfrastructuur, zoals Joodse scholen. We zullen hier in het hoofdstuk over Joodse scholen en in de conclusies op terugkomen.

Asjkenazische en Sefardische Joden

Asjkenazische Joden en Joden van een gemengde Asjkenazische/Sefardische afkomst maken meer dan driekwart van de Nederlandse Joden uit (78%). Met 15% vertegenwoordigen Sefardische Joden ook een belangrijke groep. De "overige" Joden – die waarschijnlijk bestaan uit een mix van Mizrachi-Joden die zichzelf niet als Sefardische Joden beschouwen, Joden die hun afkomst niet precies kennen en diegenen die zich tot het Jodendom hebben bekeerd – vormen een kleine minderheid van 7% (Figuur 12). Let wel: de groep van Joden van gemengde Asjkenazische/Sefardische afkomst (25%) is groter dan de groep van uitsluitend Sefardische Joden (15%). Ook dit getuigt van de intensieve vermenging tussen Asjkenazische en niet-Asjkenazische Joden die niet alleen in Israël plaatsvindt, maar ook in de gehele Joodse diaspora.²⁸

28 Zie: (1) Bensimon, D. en DellaPergola, S. 1984. *La population juive de France: socio-démographie et identité*. Jerusalem: The Institute of Contemporary Jewry, en Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, p. 124-128. (2) Okun, B.S. 2004. 'Insight into ethnic flux: marriage patterns among Jews of mixed ancestry in Israel'. *Demography*, 41, 1, 173-187. (3) Staetsky, L.D. en DellaPergola, S. 2022. *Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research.

Figuur 12. Asjkenazische en Sefardische Joden in Nederland rond 2020, %

Bron: FRA 2018 Onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

Van Europese Joden wordt vaak gedacht dat het voornamelijk om Asjkenazische Joden gaat. Europa is tenslotte de plek waar Asjkenazische Joden als een afzonderlijke Joodse subgroep ontstonden. En hoewel dit niet helemaal onjuist is, ontbreekt de nuance. In enkele landen in Zuid- en West-Europa zijn ook grote groepen Sefardische Joden of in ieder geval niet-Asjkenazische populaties. Vooral in Frankrijk, Spanje en Italië identificeert 30%-50% van de Joden zich als gemengd Asjkenazisch-Sefardisch. Dit in tegenstelling tot, bijvoorbeeld, Duitsland, Zweden en Hongarije, als vertegenwoordigers van Oost-, Centraal- en Noord-Europa, waar Sefardische Joden slechts 2%-6% van de Joden uitmaken.²⁹ De Nederlands-Joodse gemeenschap neemt tussen deze twee uitersten een unieke positie in op het spectrum.

Het is interessant om deze cijfers in een historische context te plaatsen. Hoewel de Sefardische gemeenschap terecht wordt gezien als de 'grondlegger' van de Nederlands-Joodse populatie (zij vestigden zich al rond de eeuwwisseling van de 16e eeuw in Amsterdam, nog voor de Asjkenazische Joden), waren de Sefardische Joden aan het begin van de achttiende eeuw nog maar een minderheid onder de Joden in Nederland. Om een voorbeeld te geven: Sefardische Joden vormden waarschijnlijk ongeveer 50% van alle Joden in Amsterdam tegen het einde van de zeventiende eeuw, 12% halverwege de negentiende eeuw (bijna gelijk aan het huidige percentage) en slechts 7% van alle Joden in de stad in de jaren dertig.³⁰ Men zou daarom kunnen zeggen dat het Sefardische aandeel op dit moment relatief hoog is in de geschiedenis van Nederlandse Joden. Deze omgekeerde trend kan worden verklaard door de komst van Israëli's in de tweede helft van de twintigste eeuw, onder wie zich waarschijnlijk ook enkele Sefardische Joden bevinden.

29 Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

30 Zie: (1) Encyclopaedia Judaica, tweede druk. 2007. Hoofdredacteur: Fred Skolnik. Thomson Gale (Farmington Hills, USA) in samenwerking met Keter Publishing House (Jerusalem, Israël), Volume 2, p. 116. (2) Israel, J. 2021. The republic of the United Netherlands until about 1750: demography and economic activity, in J.C.H. Bloom et al., *Reappraising the history of the Jews in the Netherlands*. Liverpool University Press.

Vruchtbaarheid, sterftcijfer, immigratie en populatiegroei onder Joden in Nederland³¹

De periode tussen het midden van de negentiende en het midden van de twintigste eeuw was een tijd van modernisering in Europa. In demografische termen was dit de tijd van 'demografische transitie'. Er kwamen minder pandemieën voor en de kennis van de geneeskunde verspreidde zich, wat gevolgen had voor het gedrag van mensen. Nog later kwam de klinische geneeskunde op. Men werd ouder en vruchtbaarheidscijfers, die voorheen hoog genoeg waren om populatiegroei mogelijk te maken, daalden naar een niveau evenredig met de lange levensduur. Tegenwoordig erkennen demografen dat Joden tot de voorhoede behoorden van de demografische transitie, d.w.z. zij waren een van de eerste populaties waarbinnen een stijging in levensduur en een daling in vruchtbaarheid werden vastgesteld. Op dit moment vertonen Joodse populaties in de diaspora nog steeds de meest geavanceerde kenmerken, demografisch gezien.

Het is nu onmogelijk om de vruchtbaarheid van Nederlandse Joden direct te meten. Daarvoor zou een volledige telling van het aantal geboortes in de Nederlands-Joodse gemeenschap nodig zijn, en die is niet beschikbaar. We hebben echter reden om aan te nemen dat het geboortecijfer onder Joden in Nederland nogal laag ligt en zeker lager dan het vervangingsniveau op de lange termijn (namelijk ongeveer twee kinderen per vrouw). Dit is een veilige veronderstelling, omdat Nederlandse vruchtbaarheidscijfers over het algemeen laag liggen: rond 2020 werd het totale vruchtbaarheidscijfer (TFR) van Nederlandse vrouwen geschat op 1,5-1,6 kinderen per vrouw – en omdat vruchtbaarheidscijfers onder hoog opgeleide subgroepen in een populatie, zoals Joden, over het algemeen aan de lage kant zijn. Op basis van de sociaal-economische status van Joden in de diaspora en het langdurige patroon van lage vruchtbaarheid onder deze groep kan redelijkerwijs worden aangenomen dat het TFR van Nederlandse Joden ongeveer 20% onder het TFR van de Nederlandse bevolking als geheel ligt, d.w.z. 1,2-1,3 kinderen per vrouw, en dus niet eens in de buurt van het vervangingsniveau.

Het sterftcijfer onder Nederlandse Joden ligt waarschijnlijk ook laag. Dat wil zeggen, Nederlandse Joden hebben op elke leeftijd een lagere sterftkans in vergelijking met de Nederlandse bevolking als geheel. Net als het vruchtbaarheidscijfer is het sterftcijfer niet direct meetbaar omdat er geen volledige statistieken zijn van Joodse sterfgevallen in Nederland. Zoals gezegd zijn Nederlandse Joden hoogopgeleid. Dit is een kenmerk dat doorgaans wordt geassocieerd met een relatief – in vergelijking met anderen – lage sterftkans op elke leeftijd. Op basis van de bestaande schattingen van het sterftcijfer onder Joden in andere landen in de diaspora (zoals Oostenrijk, België en het VK), kan veilig worden aangenomen dat het sterftcijfer onder volwassen Nederlandse Joden ongeveer 30% lager ligt dan bij de Nederlandse bevolking als geheel en dichtbij, zij het waarschijnlijk nog steeds lager dan, het sterftcijfer onder Israëliëse Joden. In 2021 was de gemiddelde levensverwachting van een Joodse man in Israël 81 jaar, lager dan de heersende sterftcijfers daar, en een Joodse vrouw werd naar verwachting 85 jaar. Dit zijn waarschijnlijk de minimale schattingen van de levensverwachting van Nederlandse Joden. Ter vergelijking: rond diezelfde tijd lag de levensverwachting van Nederlandse mannen en vrouwen in het algemeen rond de 80 respectievelijk 83 jaar.

Vruchtbaarheidscijfers en sterftcijfers bepalen samen de grootte van een populatie en het verloop daarvan. Als het geboortecijfer hoger is dan het sterftcijfer, kan de populatie groeien dankzij het positieve 'natuurlijke saldo'. Als het aantal geboortes lager is dan

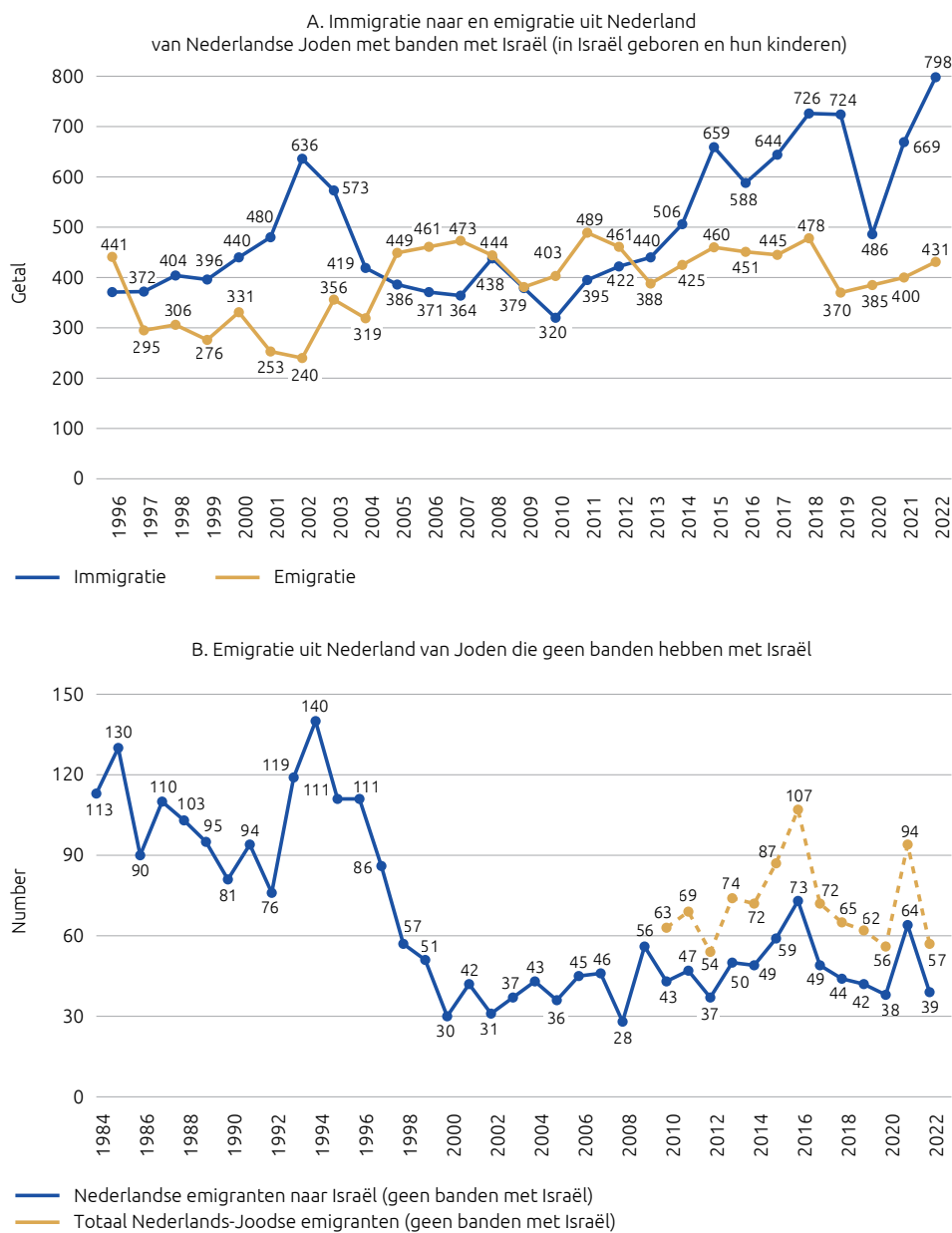
31 Zie de bijlage: over gebruikte methodiek voor alle informatie over de onderliggende analyses en de bronnen waarop de evaluatie in dit hoofdstuk is gebaseerd.

het aantal sterfgevallen, neemt de populatie af door het negatieve natuurlijke saldo. Het spreekt vanzelf dat dit compleet kan veranderen door migratie: hierdoor kunnen de gevolgen van natuurlijke stijging of daling worden versterkt of, omgekeerd, juist worden gecompenseerd. Dit is een belangrijke overweging met betrekking tot Nederlandse Joden waar we later op terug zullen komen.

Naar onze mening is het natuurlijke saldo van Nederlandse Joden op dit moment negatief: het geboortecijfer ligt bij deze populatie lager dan het sterftcijfer. Dit is het gevolg van een combinatie van lage vruchtbaarheidscijfers, wat al langer speelt bij de Nederlands-Joodse populatie, en lage sterftcijfers, wat ook al enige tijd gaande is, en waardoor een beduidende vergrijzing optreedt. Niet alleen is tegenwoordig het kindertal per vrouw laag, maar het aantal vruchtbare vrouwen is ook klein. De bevolkingspiramide laat dit duidelijk zien (Figuur 11). Hierdoor ontstaat een soort fuik van lage vruchtbaarheidscijfers: zelfs als de vruchtbaarheid per Joodse vrouw zou stijgen, zal de eventuele stijging in het aantal geboortes niet het vervangingsniveau kunnen halen, in ieder geval niet direct. Dit is nu eenmaal zo omdat het aantal vrouwen in de reproductieve leeftijd nogal klein is. Tegelijkertijd is het sterftcijfer onder Nederlandse Joden relatief hoog vanwege hun gevorderde leeftijd, ook al is de sterftekans op enige leeftijd laag onder deze populatie. Voor elke populatie is de concentratie van mensen in oudere leeftijdsgroepen relevant voor het aantal sterfgevallen, evenals de werkelijke sterftekans. Populaties met veel ouderen kennen over het algemeen veel sterfgevallen, ondanks de lage sterftekans op elke leeftijd. Uiteindelijk is het evenwicht tussen sterfte en geboorte het netto resultaat van vruchtbaarheidscijfers, sterftcijfers en de samenstelling van de populatie. Een populatie samengesteld uit ouderen bijvoorbeeld kan het effect van lage sterftcijfers tegengaan en het aantal sterfgevallen doen toenemen.

Onze berekeningen laten zien dat in het jaar 2020 het totale aantal geboortes binnen de Joodse bevolking in Nederland rond de 230 lag, terwijl het aantal sterfgevallen dicht bij de 290 lag. Zolang het aantal sterfgevallen het aantal geboortes overtreft, is het waarschijnlijk dat de populatie, zonder migratie, zal afnemen. Ter vergelijking: het natuurlijke saldo van de Nederlandse bevolking als geheel schommelde rond de nul in 2021-2023.³² Het negatieve natuurlijke saldo van Nederlandse Joden daarentegen is een fenomeen dat de afgelopen tien jaar heeft standgehouden, en misschien zelfs nog langer. Toch kunnen we concluderen dat de Nederlands-Joodse populatie de afgelopen tien jaar is gegroeid en is toegenomen of in ieder geval stabiel is gebleven sinds eind jaren zestig. Dit is zo dankzij migratie – dat wil zeggen dat het aantal immigranten dat zich vanuit het buitenland bij de Nederlands-Joodse gemeenschap heeft gevoegd hoger is dan het aantal emigranten dat de gemeenschap heeft verruild voor verschillende bestemmingen in het buitenland. De data over de migratie van Nederlandse Joden zijn nog niet compleet, maar bieden al wel bruikbare aanwijzingen. Het CBS verzamelt statistieken hierover en in het bijzonder over de migratie van mensen die in Israël zijn geboren en hun kinderen, ongeacht waar die geboren zijn. Deze data (Onderdeel A, Figuur 13) laten zien dat in de meeste jaren sinds halverwege de jaren negentig, en in feite zelfs al vanaf de jaren vijftig, het migratiesaldo voor degenen die in Israël zijn geboren en hun kinderen positief was. Meer recent, namelijk sinds 2013, is het saldo zelfs heel positief. De Nederlands-Joodse populatie is in feite zelfs met ongeveer 200 mensen per jaar toegenomen als gevolg van de migratie van Israëli's. Dit aantal kan duidelijk dienen ter 'compensatie' voor de verliezen die zij hebben geleden door het negatieve natuurlijke saldo en kan misschien zelfs tot groei leiden.

32 Bron van het natuurlijk saldo in Nederland als geheel: StatLine - Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899 (cbs.nl).

Figuur 13. Nederlandse Joden: immigratie naar en emigratie uit Nederland

NB: Onderdeel B. Ongeveer 68% van de Nederlands-Joodse respondenten in het FRA 2018 onderzoek die plannen had om te emigreren, gaf aan dat zij bij voorkeur naar Israël zouden vertrekken. Dit, in combinatie met de data van het bureau voor statistiek in Israël, maakt het aannemelijk dat het bij het totale volume van deze migratiestroom in de jaren tweeduizend om 66 mensen ($45 \cdot 100 / 68$) gemiddeld per jaar zou gaan. Dit wordt aangegeven door de stippellijn. Bron: (1) In Israël geboren immigranten en emigranten en hun kinderen: StatLine - Bevolkingsontwikkeling; migratieachtergrond en generatie; 1996-2021 (cbs.nl), en StatLine – Bevolkingsontwikkeling; land van herkomst en geboorteland (ouders) (cbs.nl). (2) Joden zonder banden met Israël: Israëliësch Centraal Bureau voor Statistiek .

Het CBS verzamelt geen data over de migratie van Joden die geen banden hebben met Israël. Het Israëliësch Centraal Bureau voor Statistiek volgt echter wel de Joodse migratie naar Israël, wat een belangrijk onderdeel vormt van de migratie van de Nederlands-Joodse populatie die 'geen banden heeft met Israël' – dat wil zeggen diegenen die niet in Israël zijn geboren of een kind van iemand die dat wel was. Deze data (Deel B, Figuur 13) maken duidelijk dat in de jaren tweeduizend gemiddeld 45 Nederlandse Joden (geboren in Nederland en zonder banden met Israël) zich in Israël hebben gevestigd. Als we in

gedachten houden dat sommige Joden naar andere landen dan Israël migreren, bedraagt het totale volume van deze specifieke Joodse migratiestroom uit Nederland naar schatting zo'n 70 per jaar.³³ Daarnaast is het totale volume van emigratie naar Israël vanuit Nederland niet veel veranderd de afgelopen vijftig jaar, ondanks verschillende politieke en economische ontwikkelingen in Nederland. Dit volume is ook aanzienlijk kleiner dan in de jaren tachtig en negentig. In dit opzicht lijkt het Nederlands-Joodse migratiepatroon op dat in Groot-Brittannië, Zweden en Duitsland. Het is echter heel verschillend van dat in Frankrijk en België, waar aan het begin van de eenentwintigste eeuw Joodse emigratieniveaus ongekend hoog waren. Zoals recent onderzoek naar Joodse migratie heeft aangetoond, is een patroon van stabiliteit doorgaans een indicatie van goede politieke en economische omstandigheden. In de regel, zowel historisch gezien als meer recentelijk, reageren Joden vrij snel op een verslechtering in sociale en economische omstandigheden; Joodse migratie kan zelfs worden gezien als een teken van een bredere sociale beweging. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft zoiets zich niet voorgedaan in Nederland, ook niet in recente jaren.³⁴

Een schatting van de migratiestroom in tegenovergestelde richting (dat wil zeggen Nederlandse Joden die terugkeren uit Israël en Joden van elders die besluiten om zich in Nederland te vestigen) is niet mogelijk; die data zijn er gewoon niet. Het staat echter wel vast dat een dergelijke stroom zou helpen om de Joodse populatie in Nederland te doen groeien en/of de uitgaande stroom te compenseren. Gezien het niveau van sociaal-economische ontwikkeling in Nederland, de internationale sfeer en het wijdverbreid gebruik van de Engelse taal kan voorzichtig worden gesteld, dat er ten minste enige migratie van Joden naar Nederland bestaat. Ongeacht de aannames kan kort samengevat worden gezegd dat de Nederlands-Joodse populatie groeiende is. Naar onze schatting komen er per jaar zo'n 4 per 1.000 mensen bij en minimaal ongeveer 2 per 1.000 per jaar. Ter vergelijking: de Nederlandse bevolking als geheel groeit op dit moment met 6 mensen per 1.000 per jaar.³⁵

Samenvatting

Ons onderzoek naar Nederlands-Joodse demografische situaties heeft verschillende belangrijke en innovatieve bevindingen opgeleverd. Het negatieve natuurlijke saldo is niet helemaal nieuw. Een vorig onderzoek, uitgevoerd rond 2010, wees ook al in die richting. Hetzelfde geldt voor de observatie over de migratie van Israëli's.³⁶ De algemene evaluatie van alle bronnen van groei, waaronder de migratie van Nederlandse Joden die geen banden hebben met Israël, biedt echter wel een basis voor de overtuiging, dat de Nederlands-Joodse populatie dankzij migratie toeneemt en dit is een belangrijke nieuwe bevinding in dit onderzoek. Daarnaast is nu duidelijk, zoals niet eerder is aangetoond, dat in wezen, hoewel niet een op een, het patroon van groei en verandering in de Nederlands-Joodse populatie lijkt op dat van de Nederlandse bevolking als geheel. Zowel de Joodse populatie als de bevolking als geheel groeien in eerste instantie door migratie en niet door een natuurlijk saldo en zowel bij Joden als de bevolking als geheel treedt interne diversificatie op, met een voortdurende toename van een in het buitenland geboren groep.

33 Zie commentaar bij vorige figuur.

34 Staetsky, Daniel. 2023. *Jewish migration today: what it may mean for Europe*. London: Institute for Jewish Policy Research.

35 Lees de Bijlage: over gebruikte methodiek voor de bron van deze figuren en berekeningsmethodes.

36 Zie in het bijzonder: Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB.

2 / Joodse identiteit

Er bestaat zoiets als het 'spectrum van Joodse identiteit'. Je kunt 'meer' of 'minder' Joods zijn. Deze gradiënt en het denken in de vorm van een spectrum kunnen op verschillende manieren worden toegepast: op godsdienstigheid als innerlijk gevoel; religieus en ritualistische gedrag; kennis van en belangstelling voor het Jodendom en/of Joodse cultuur; lidmaatschap van Joodse organisaties; culturele betrokkenheid en via familiebanden bij Joden en niet-Joden; en gewoon het zich bewust zijn van Joods-zijn. In dit hoofdstuk geven we een aantal voorbeelden van de mate van Joods-zijn en vergelijken we de Nederlands-Joodse gemeenschap met andere Joodse gemeenschappen. De verschillen laten allemaal hetzelfde zien: Nederlandse Joden zijn een van de meest gesecculariseerde Joodse gemeenschappen in Europa en de Joodse diaspora als geheel.

Joodse afkomst en Joodse ouders

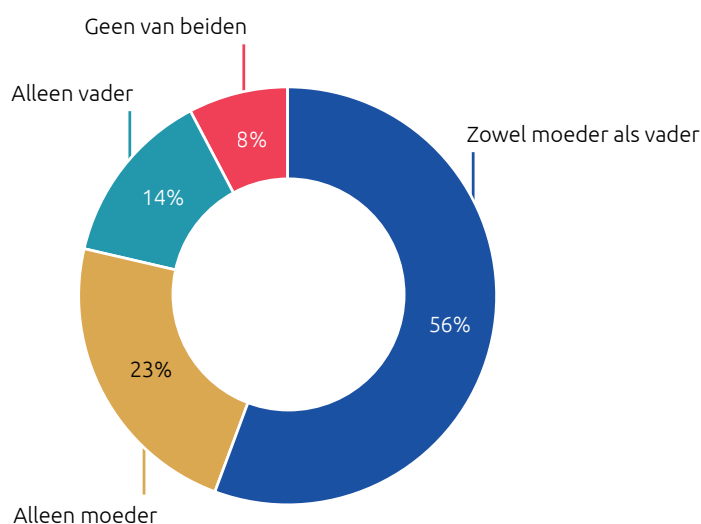
In de Joodse cultuur is afkomst uitermate belangrijk. Het is ten eerste bepalend voor het bij een religieuze gemeenschap kunnen horen. Het hele begrip 'Wie is Joods' wordt bepaald door afkomst. Over het algemeen is het lidmaatschap van orthodoxe Joodse gemeenschappen beperkt tot diegenen die een Joodse moeder hebben of volgens de Joodse wet zijn overgegaan tot het Jodendom. Dit wordt het 'matrilineaire principe' van het Jodendom genoemd. De criteria voor lidmaatschap van niet-orthodoxe stromingen binnen het Jodendom (ook wel progressief, reform en/of liberaal genoemd) verschillen per gemeenschap en per land. Binnen het specifieke kader van progressief Jodendom in Nederland is een Jood iemand die een Joodse moeder heeft of is overgegaan tot het Jodendom onder de auspiciën van een rabbinale rechtbank, erkend door de religieuze autoriteiten van de progressieve gemeenschap. Van mensen met alleen een Joodse vader wordt erkend dat ze een speciale band met het Jodendom hebben, maar zij worden niet geaccepteerd als volledige Joden zonder een speciale procedure om hun status te bevestigen. In dit opzicht is het progressief Jodendom in Nederland conservatiever dan progressieve stromingen in andere landen, in het bijzonder in de VS, waar het hebben van een Joodse vader (dat wil zeggen patrilineaire afkomst) voldoende is om de status als Jood te verwerven. Nederland is meer verwant met andere, conservatievere progressieve stromingen, zoals het Reform Jodendom in Canada.³⁷

Joodse afkomst is echter meer dan dat – het is niet alleen een criterium voor het lidmaatschap van een religieuze gemeenschap. Afkomst is een maatstaf van continuïteit. Het geeft de mate aan waarin de Joden van vandaag afstammen van de Joden van gisteren, of anders gezegd, de mate waarin ervaringen en herinneringen uit het verleden worden meegenomen naar het heden.

37 Dit principe wordt uitdrukkelijk genoemd door het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom, Membership -the Alliance for Progressive Judaism (verbond.eu). Het principe staat in schril contrast met dat van de Amerikaanse Reform Movement: Patrilineal descent | Reform Judaism, en staat dichterbij dat van de Canadese Reform Movement, The Canadian Way | Reform Judaism.

Op dit moment heeft het merendeel van de Joden in Nederland ten minste één Joodse ouder (92%). Bijna 80% heeft een Joodse moeder en 56% heeft twee Joodse ouders. Mensen die tot het Jodendom zijn overgegaan vormen een kleine minderheid van Nederlandse Joden (8%) (Figuur 14). Twee conclusies springen onmiddellijk in het oog. Ten eerste, net als elders, is er in Nederland duidelijk bewijs dat sommige van de kinderen van gemengd Joods/niet-Joodse ouders Joods blijven. Dit is relevant omdat er veel literatuur is over gemengde huwelijken en zowel in Nederland als in andere landen wordt dat gezien als een correlaat van een verminderde Joodse identiteit.³⁸ Kinderen uit een gemengd huwelijk staan vaker verder van de Joodse gemeenschap, cultuur en het geloof af dan kinderen uit niet-gemengde huwelijken. Er zijn echter veel uitzonderingen; 37% van de huidige Nederlands-Joodse populatie bestaat uit Joden met een niet-Joodse moeder of een niet-Joodse vader.³⁹ Ten tweede is er een beduidende aanwezigheid van mensen die tot het Jodendom zijn overgegaan. Deze externe invloed biedt tegenwicht voor het aantal Joden dat het Jodendom de rug toekeert. Deze situatie is de afgelopen vijftwintig jaar niet significant veranderd.⁴⁰

Figuur 14. Joden in Nederland: soorten afkomst, %

NB: de categorie "geen van beiden" omvat een kleine groep die "weet ik niet" invulde.

Bron: berekening auteurs op basis van het FRA 2018 onderzoek (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

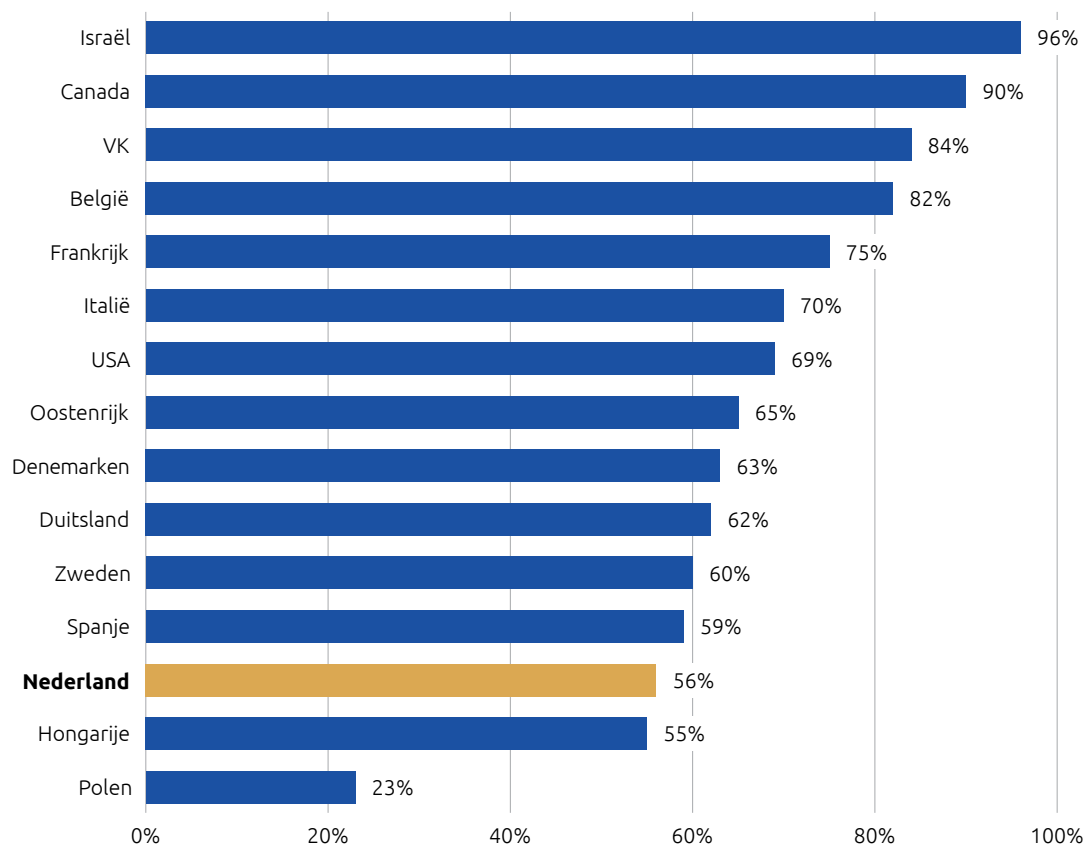
38 Dit is door middel van een aantal maatstaven aangetoond in het volgende rapport over de stand van het Jodendom in Europa: DellaPergola, S. en Staetsky, L.D. *Jewish identities of European Jews: what, why and how*. London: Institute for Jewish Policy Research.

39 Dit punt komt overeen met een vorig onderzoek naar kinderen uit gemengde huwelijken: Tanenbaum, B. en R. Kooyman. 2014. 'Jewish feelings, Jewish practice?' Oxford: JDC International Centre for Community Development (JDC-ICCD).

40 Deze uitspraak is gebaseerd op een vergelijking met vorige onderzoeken: Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, p.30.

Het verankeren van Nederlandse Joden in een groter geheel van Joodse gemeenschappen is leerzaam (Figuur 15).

Figuur 15. % met twee Joodse ouders in Nederland, in vergelijking met selecte Joodse populaties

Bron: (1) voor Nederland en alle Europese vergelijkingsgroepen: het FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). (2) Canada: Brym, R., Neuman, J., en Lenton, R. 2019. *2018 survey of Jews in Canada*, p.33. (3) USA: Pew Research Center. 2021. *Jewish Americans in 2020*, p.107. (4) Israël: Pew Research Center. 2016. *Israel's religiously divided society*, topline results, p.139.

Ter vergelijking: het aandeel Joden met twee Joodse ouders is kleiner in Nederland (56%) dan in de meeste andere landen in West-Europa, Canada en de VS. Dit aandeel ligt dicht bij dat in sommige Oost-Europese landen zoals Hongarije. Dit is een overblijfsel van de vele jaren waarin gemengde huwelijken plaatsvonden in een Joodse gemeenschap en de acceptatie en integratie van kinderen uit gemengde huwelijken. Het is opvallend dat het grootste aandeel Joden met twee Joodse ouders voorkomt in Israël, in sommige Engelstalige landen (het VK en Canada) en in België, een direct buurland van Nederland. Van alle landen ter wereld is België het land waar de meeste charedische (streng orthodoxe) Joden wonen. Dit is de eerste maar niet de laatste keer dat het 'spectrum van de Joodse identiteit' opduikt, met onderaan Oost-Europese landen en bovenaan Israël, Canada, het VK en België. Dit is ook de eerste maar zeker niet de laatste keer dat Nederland dicht bij de onderkant van de lijst staat.

Religieus leven: een variëteit aan nuances en tinten

Talrijke aspecten van het menselijk gedrag en het gemoedsleven vallen onder de noemer religieus leven. Enerzijds is het religieuze leven georganiseerd: religieuze organisaties hebben over het algemeen een structuur, waarbij men zich officieel aansluit en een lidmaatschap wordt geregistreerd. Door het bestuderen van die ledenadministratie kunnen onderzoekers een beeld krijgen van georganiseerde religie. Een ander deel van het religieuze leven vindt plaats binnen het gezin of op persoonlijk vlak en komt tot uiting in de deelname aan verschillende religieuze rituelen en zelfdefinitie. Dit wordt natuurlijk niet officieel bijgehouden en daarom zijn bevolkingsonderzoeken nodig om de gangbaarheid van religieuze gebruiken vast te stellen. Als laatste zijn er geloofskwesties, of effectief geloven. Ook deze informatie leent zich niet voor officiële registratie, maar kan via onderzoeken worden verzameld. In ons onderzoek naar de Nederlands-Joodse gemeenschap konden we putten uit diverse bronnen, en daarom kunnen we een uitgebreid beeld schetsen van zowel de religiositeit als de afwezigheid daarvan onder Nederlandse Joden. De volgende paragrafen zijn gebaseerd op informatie van in Nederland actieve Joodse religieuze organisaties, aangevuld met informatie van respondenten in Nederland uit het FRA 2018 onderzoek.

Als het gaat om religieuze verbondenheid, religieuze gedragingen en religiositeit, scoren Nederlandse Joden consistent aan de lage kant van het wereldwijde en Europese Joodse spectrum. Dit past echter helemaal in het nationale beeld van Nederland. Vergeet niet dat Nederland als geheel een van de minst religieuze landen is in West-Europa. De meerderheid van de huidige volwassen Nederlandse bevolking (circa 60%) identificeert zich niet met enig geloof en dit aantal neemt toe. Ter vergelijking, voor West-Europa als geheel ligt dit rond de 30%-35%.⁴¹ In Nederland is niet alleen het aantal mensen dat zich afkeert van een geloof groot. De 'index van religieus betrokkenheid' van het Pew Research Center, dat is gebaseerd op verschillende criteria (bijwonen van religieuze diensten, gebed, geloof in God en het belang van religie in iemands leven) noemt Nederland als een van de landen in West-Europa met het laagste niveau van religieuze betrokkenheid.⁴² Deze mate waarin men afstand neemt van religiositeit maakt Nederland tot een soort seculier eiland in Europa. Het gebrek aan religieuze verbondenheid en de lage niveaus van religieuze verbondenheid komen ook voor in Scandinavische landen en België, en Nederland past in die familie. Als het echter aankomt op een uitdrukkelijk afstand doen van religie als kenmerk van een identiteit, namelijk tegenzin om zich als 'christelijk' te identificeren, dan komt de Tsjechische Republiek in Oost-Europa het dichtst bij Nederland. De hoge niveaus van secularisme in Oost-Europa zijn ten dele terug te voeren op 'social engineering' door de overheid – dat wil zeggen het onder communistische regimes officieel opgelegde secularisme –, maar het secularisme in Nederland komt eerder voort uit een organische ontwikkeling binnen de Nederlandse samenleving en cultuur.

41 Zie (1) Statistics Netherlands. 2022. Bijna 6 van de 10 Nederlanders behoren niet tot een religieuze groep. (cbs.nl). (2) Pew Research Center. 2018. *Being Christian in Western Europe*. (3) Pew Research Center. 2017. Religious belief and national belonging in Central and Eastern Europe.

42 Pew Research Center. 2018. *Being Christian in Western Europe*, p. 101. De typering van de niet bijzonder religieuze aard van de Nederlandse samenleving is hier gebaseerd op de onderzoeken door het Pew Research Institute in 2017. Deze vaststelling wordt bevestigd door de onafhankelijke beoordeling van de laatste ronde (10) van het European Social Survey/ESS (2020-2022), uitgevoerd door de auteur van dit rapport. Voor meer informatie over het ESS: Data and Documentation | European Social Survey (ESS).

Lidmaatschap van Joodse religieuze organisaties

De officiële lidmaatschapsstatistieken van Joodse gemeenschappen in Nederland gaven rond 2022 aan, dat ongeveer 23% van de Nederlandse Joden aan een religieuze gemeenschap verbonden is. ‘Verbondenheid’ dient hier niet te worden uitgelegd als het regelmatig of zelfs maar incidenteel bijwonen van diensten in de synagoge; het betreft hier uitsluitend officieel lidmaatschap zoals geregistreerd door de religieuze gemeenschappen. ‘Verbondenheid’ houdt ook geen lidmaatschap in van een Joodse club of groep zonder religieus karakter. De beoordeling van het niveau van verbondenheid is gebaseerd op de feiten dat: (1) bij alle Joodse gemeenschappen in Nederland gezamenlijk een aantal van 8.000 Joden geregistreerd staat; en (2) er op dit moment ongeveer 35.000 Joden in Nederland wonen. Dit aantal van 8.000 omvat het gecombineerde aantal Joden dat is aangesloten bij het Nederlands Israëlitische Kerkgenootschap (een orthodoxe organisatie), de Portugees-Israëlitische Gemeente (een orthodoxe organisatie van Joden van Sefardische afkomst), het Verbond voor Progressief Jodendom en verschillende kleinere onafhankelijke gemeenten die zijn geaffilieerd met de progressieve stroming in het Jodendom.⁴³ De meerderheid van deze Joden (ongeveer twee van de drie) zijn geaffilieerd met orthodoxe organisaties. De progressieve gemeenschappen nemen gezamenlijk ongeveer een derde van alle geaffilieerde Joden voor hun rekening.

Het meest opvallende aspect hiervan is de geleidelijke afname in verbondenheid (Tabel 1). Hoewel de verdeling van geaffilieerde Joden niet fundamenteel is veranderd in de afgelopen vijfentwintig jaar, lijkt het lidmaatschap van Joodse religieuze organisaties als geheel verhoudingsgewijs lager in 2022 (23%) dan op enig eerder punt (meer dan 30%). Omdat in vergelijking met het verleden de data deze laatste keer op iets andere wijze zijn verzameld, is voorzichtigheid geboden bij het interpreteren van deze resultaten, maar de neerwaartse trend is desalniettemin duidelijk.

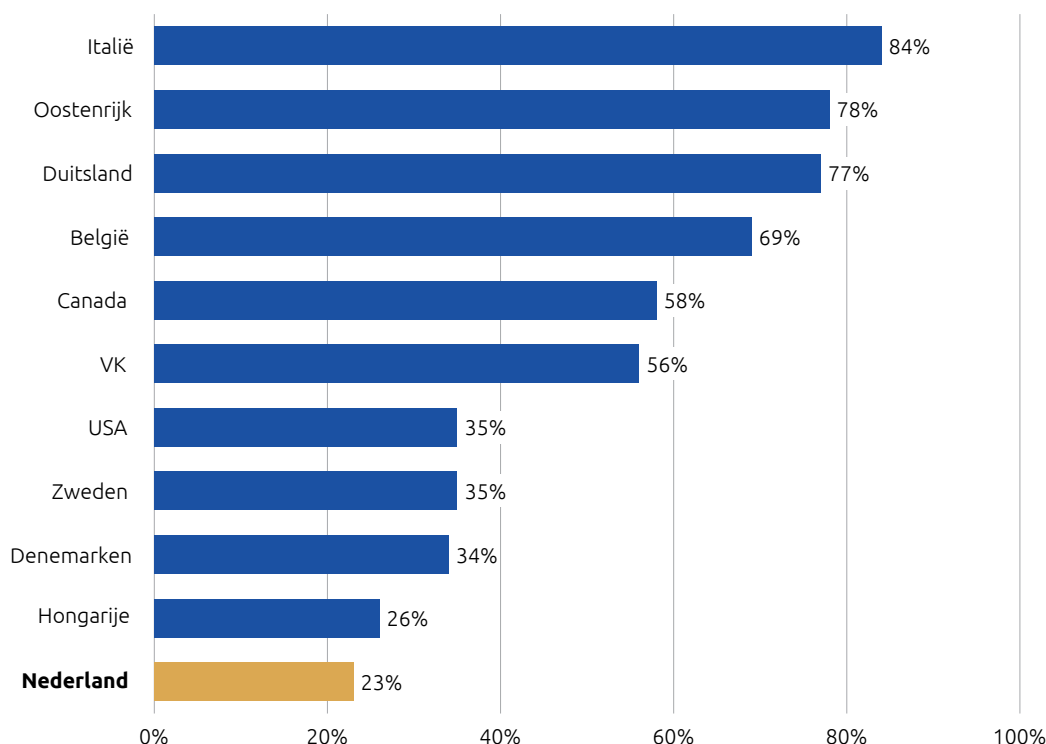
Tabel 1. Lidmaatschap van religieuze organisaties onder Nederlandse Joden, %

Lidmaatschap	1999	2009	rond 2022
Orthodox-religieuze gemeenschappen	20	22	15
Progressief-religieuze gemeenschappen	11	12	8
Niet-leden	69	66	77
Totaal	100	100	100

Bron: (1) 1999 en 2009: Van Solinge, H. en de Vries, M. *De Joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, p.31. (2) Gemeentelijk onderzoek naar lidmaatschap uitgevoerd onder de Nederlands-Joodse gemeenschap in 2023 ten behoeve van dit project.

De verbondenheid met het religieuze Jodendom onder Nederlandse Joden is een van de laagste in Europa maar ook in de Joodse diaspora in het algemeen (Figuur 16). In Europa vinden we een dergelijk laag niveau alleen in Scandinavië en Oost-Europa (bijvoorbeeld Hongarije), waarbij die laatste een geopolitieke ruimte vertegenwoordigt met een beduidende en blijvende invloed van opgelegd secularisme.

43 De hier genoemde organisaties zijn: (1) Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), Portugees Israëlitische Gemeente (PIG), Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom.

Figuur 16. Binding met een synagoge in Nederland in vergelijking met selecte Joodse populaties, %

NB: de mate van binding kan het best worden gezien als het percentage volwassen Joden of Joodse huishoudens die aan een organisatie in de Joodse gemeente zijn verbonden (hetzij een synagoge hetzij een overkoepelend orgaan waarin verschillende gemeentes/synagoges zijn verbonden). Hoewel de verschillende gemeenschappen deze berekening iets anders uitvoeren, en rekening houdend met de verschillende kenmerken van bindingsstructuren, zijn alle hier voor een bepaald land gepresenteerde data vergelijkbaar.

Bronnen: voor Nederland: onderzoek naar Joodse religieuze gemeenschappen in Nederland uitgevoerd door de auteur specifiek als deel van het project dat tot dit rapport heeft geleid. Voor vergelijkingsgroepen: (1) Austria: Staetsky, L.D. en DellaPergola, S. 2020. *Jews in Austria: a demographic and social portrait*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.37. (2) Belgium: Staetsky, L.D. en DellaPergola, S. 2022. *Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.22. (3) Denemarken, Duitsland, Italië en Zweden: DellaPergola, S. en Staetsky, L. D. 2020. *Jews in Europe at the turn of the Millennium: population trends and estimates*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.20. (4) Canada: Brym, R., Neuman, J., en Lenton, R. 2019. *2018 survey of Jews in Canada*, p.24. (5) Hungary: Kovacs, A. en Barna, I. 2018. *Zsidok eszidosag magyarorszagon 2017-ben. Egy zsociologiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, p.181. (6) UK: Casale Mashiah, D. en Boyd, J. 2017. *Synagogue membership in the United Kingdom in 2016*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.8. (7) USA: Pew Research Center. 2021. *Jewish Americans in 2020*, p.82. en Pew Research Center. 2013. *A portrait of Jewish Americans*, p.60.

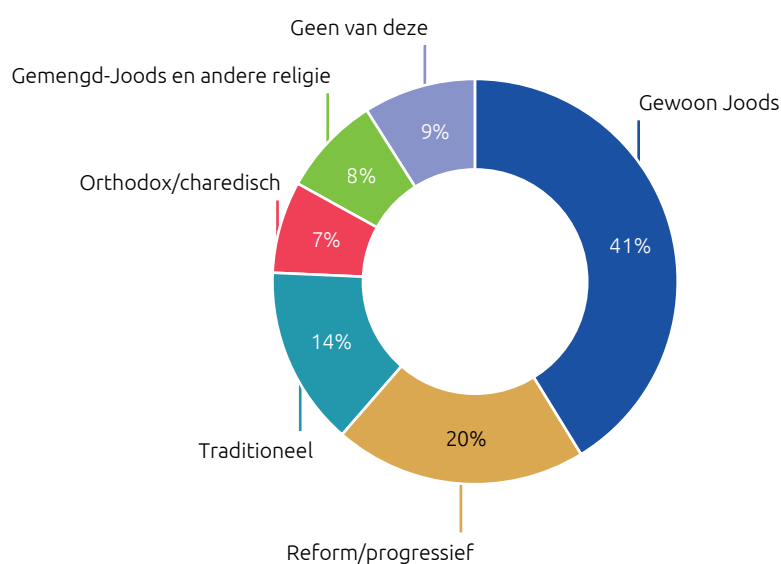
Religieuze en niet-religieuze zelfdefinitie

De Nederlandse respondenten in het FRA 2018 onderzoek kregen een lijst te zien met categorieën van Joodse identiteit en hen werd gevraagd om zich volgens die lijst te identificeren. De vraag luidde letterlijk: “Welke van de volgende omschrijvingen beschrijft uw huidige Joodse identiteit het beste?”, waarna zeven mogelijkheden volgden: “traditioneel”, “reform/progressief”, “orthodox” (bijvoorbeeld niet het licht aandoen op de sjabbat); “charedisch” (streng orthodox); “gewoon Joods”; “gemengd – ik ben Joods maar hang ook een andere religie aan”; “geen van deze”.

Net als de meeste Joodse populaties in Europa is binnen het Nederlandse Jodendom niet één enkele religieuze zelfdefinitie of levensstijl overheersend. Het gaat meer om allerlei groepen die in grootte verschillen. Opvallend is dat er een meerderheid (58%) is die geen strikte confessionele Joodse normen aanhangt. In plaats daarvan kiezen zij ervoor zich te identificeren als “gewoon Joods” (41%), “gemengd” (8%, zowel Joods als een andere religie) of “geen van deze” (9%). (Figuur 17).

Dit kenmerk, vooral in combinatie met het zeer lage niveau van religieuze binding, versterkt de indruk dat Nederlandse Joden een nogal seculiere of ten minste niet bijzonder religieuze gemeenschap vormen. We komen hier later nog op terug. Let wel: net als bij binding is het beeld van Nederlandse Joden en de door hun zelf aangegeven identiteit sinds 1999 heel weinig veranderd, zoals bronnen uit die periode laten zien.⁴⁴

Figuur 17. Zelfverkleerde identiteit van de Joodse populatie in Nederland, %

NB. Data betreffen de volwassen Joodse populatie.

Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). Zie tekst voor de exacte formulering van de vraag en de mogelijke antwoorden.

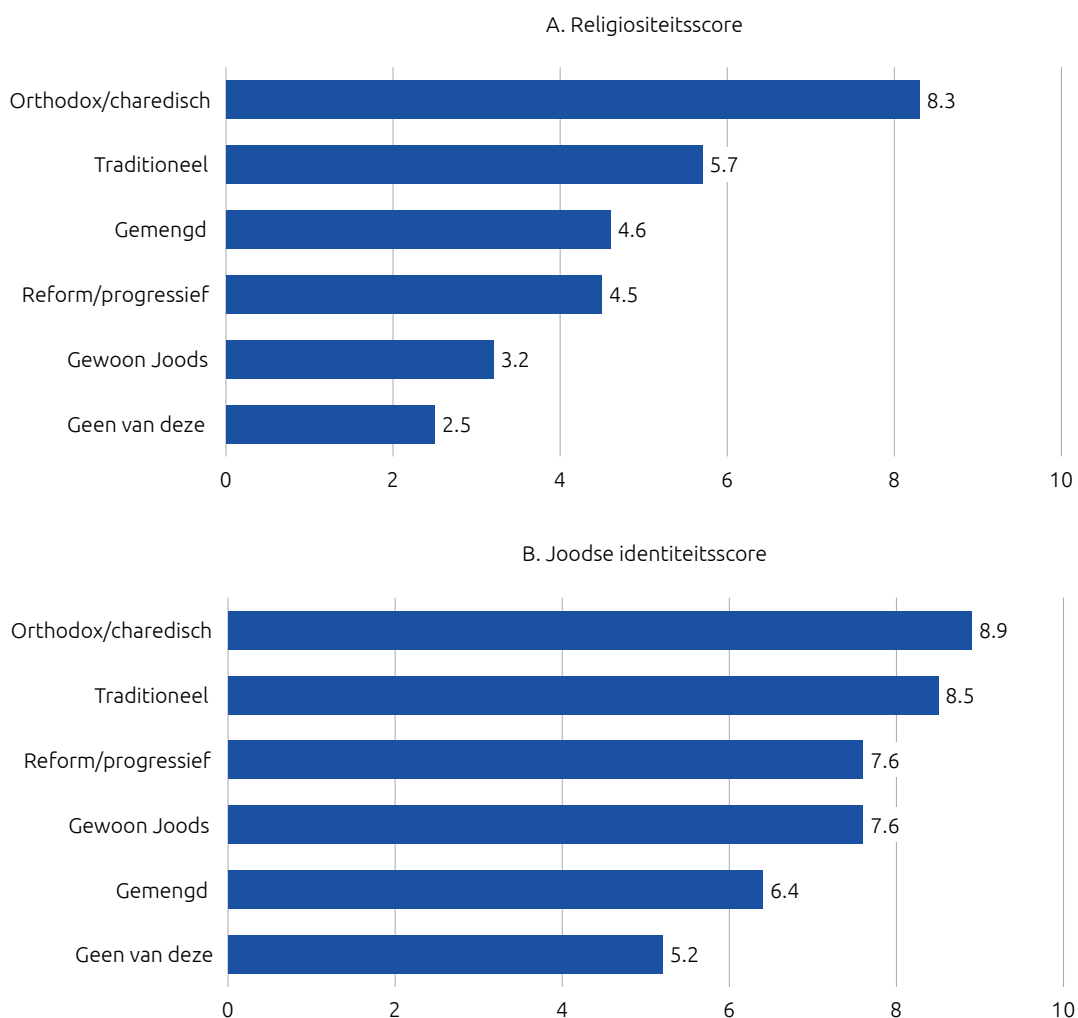
Sommige van de categorieën in Figuur 17 zijn direct duidelijk: “orthodox/charedisch”, bijvoorbeeld, wordt uitgelegd als teken van relatief sterke religiositeit. Andere categorieën zijn dat minder. De exacte uitleg van “traditioneel” bijvoorbeeld of “gewoon Joods” zijn minder duidelijk. Wat is precies het niveau van religiositeit dat met deze categorieën wordt geassocieerd? Meer inzicht kan worden verkregen dankzij de afzonderlijke vragen over de kracht van religiositeit en Joodse identiteit in het FRA 2018 onderzoek. Respondenten kregen een schaal van 1 tot 10, waarbij 10 zeer religieus was. Zij kregen ook de vraag hoe sterk hun Joodse identiteit was, met dezelfde antwoordschaal. De analyse toonde trouwens aan dat de correlatie tussen religiositeit en Joodse identiteit beperkt is: minder sterke religiositeit wordt bijvoorbeeld niet automatisch vertaald als een minder sterke Joodse identiteit.

44 Zie: (1) Van Solinge, H. en de Vries, M. *De Joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant. (2) Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB.

Zoals te verwachten, halen charedische en orthodoxe Joden de hoogste scores op religiositeit, namelijk meer dan 8 op de schaal van 1-10 (Figuur 18, onderdeel A). Zij worden met enige afstand gevolgd door "traditioneel" (score van rond de 6 afgerond). Degenen die zichzelf identificeren als "gewoon Joods" en diegenen die zich met geen van de genoemde categorieën identificeren ("geen van deze") behoren tot de minst religieuze categorieën (scores tussen 2 en 3). Reform/progressief ligt tussen deze twee uitersten (4,5). Als het gaat om de Joodse identiteit, liggen deze verschillende groepen echter veel dichter bij elkaar dan in het geval van religiositeit (Figuur 18, onderdeel B). Charedische en orthodoxe Joden blijven de groepen die met bijna 9 het hoogste scoren op Joodse identiteit, maar de score van "traditioneel" volgt direct hierop, met 8,5 en "reform/progressief" en "gewoon Joods" hierna, maar de afstand tussen deze groepen is minder groot dan bij religiositeit, met een score van ongeveer 7,5 elk (afgerond). "Gemengd" en "geen van deze" hebben de laagste scores, minder dan 7.

Figuur 18. Religiositeit en Joodse identiteit onder Joden in Nederland per denominatie

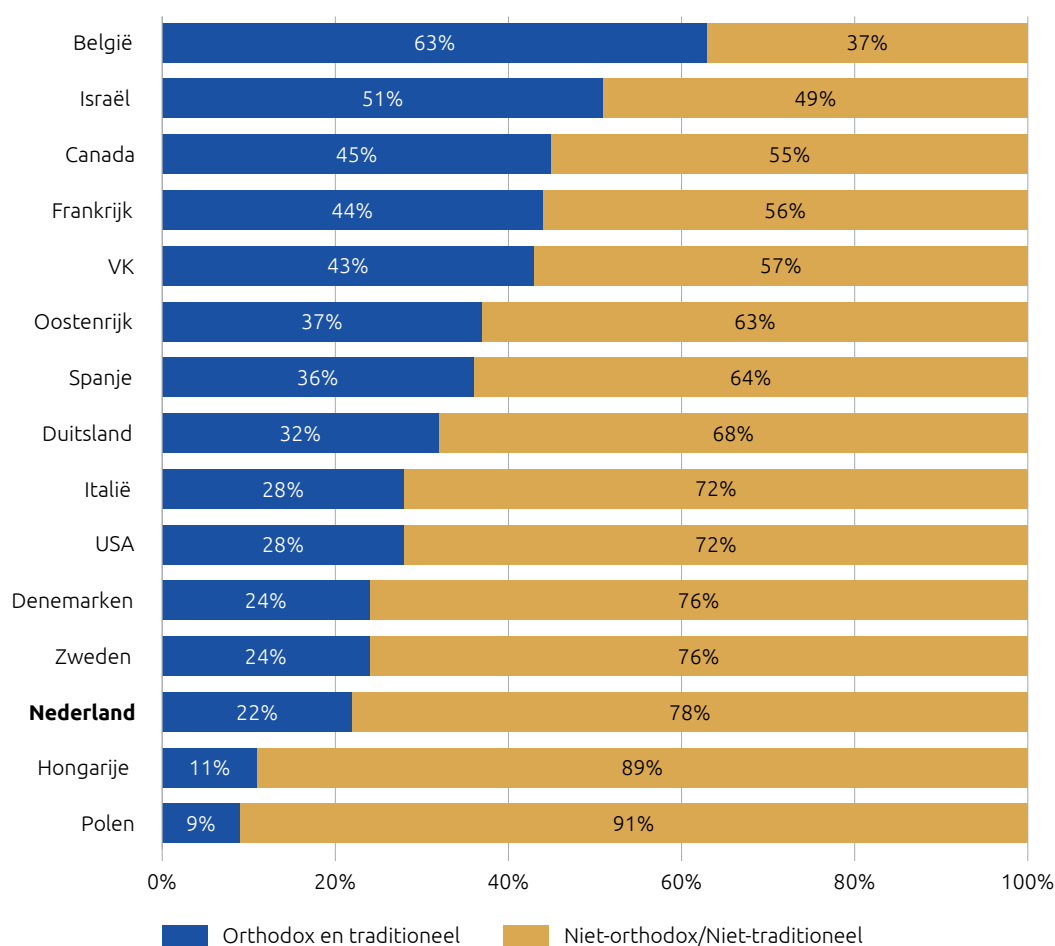

NB. (1) Zie tekst voor exacte formulering van de vraag en mogelijke antwoorden. (2) Aantallen per groep (niet gewogen): orthodox/charedisch=94, traditioneel=201, reform/progressief=389, gewoon Joods=389, gemengd=60, geen van deze =69.

Bron: FRA 2018 Onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

Figuur 19 zet Nederlandse Joden in context: deze figuur laat hun positie zien in de familie van Joodse populaties in de wereld, wat betreft het aandeel mensen dat zichzelf identificeert als orthodox, waaronder streng orthodox, of traditioneel. Ongeveer 20% van Nederlandse Joden beschrijft zichzelf in deze termen, en net als bij identificatie, ligt dit percentage dicht bij dat in Scandinavische en Oost-Europese landen. Dit percentage ligt echter heel ver van het percentage in Israël, bijvoorbeeld, en in sommige andere meer traditionele Joodse gemeenschappen zoals in buurland België of het VK, Frankrijk en Canada. De tegenstrijdigheid in dit verband, waarbij het meer traditionele/religieuze uiterste wordt vertegenwoordigd door Israël, België, Canada, Frankrijk en het VK en het minder traditionele door Scandinavische landen, Oost-Europa en soms de VS, vormt een redelijk stabiel onderdeel van het algehele beeld van de Joodse identiteit, met weinig invloed voor de exact gebruikte meetmethode.

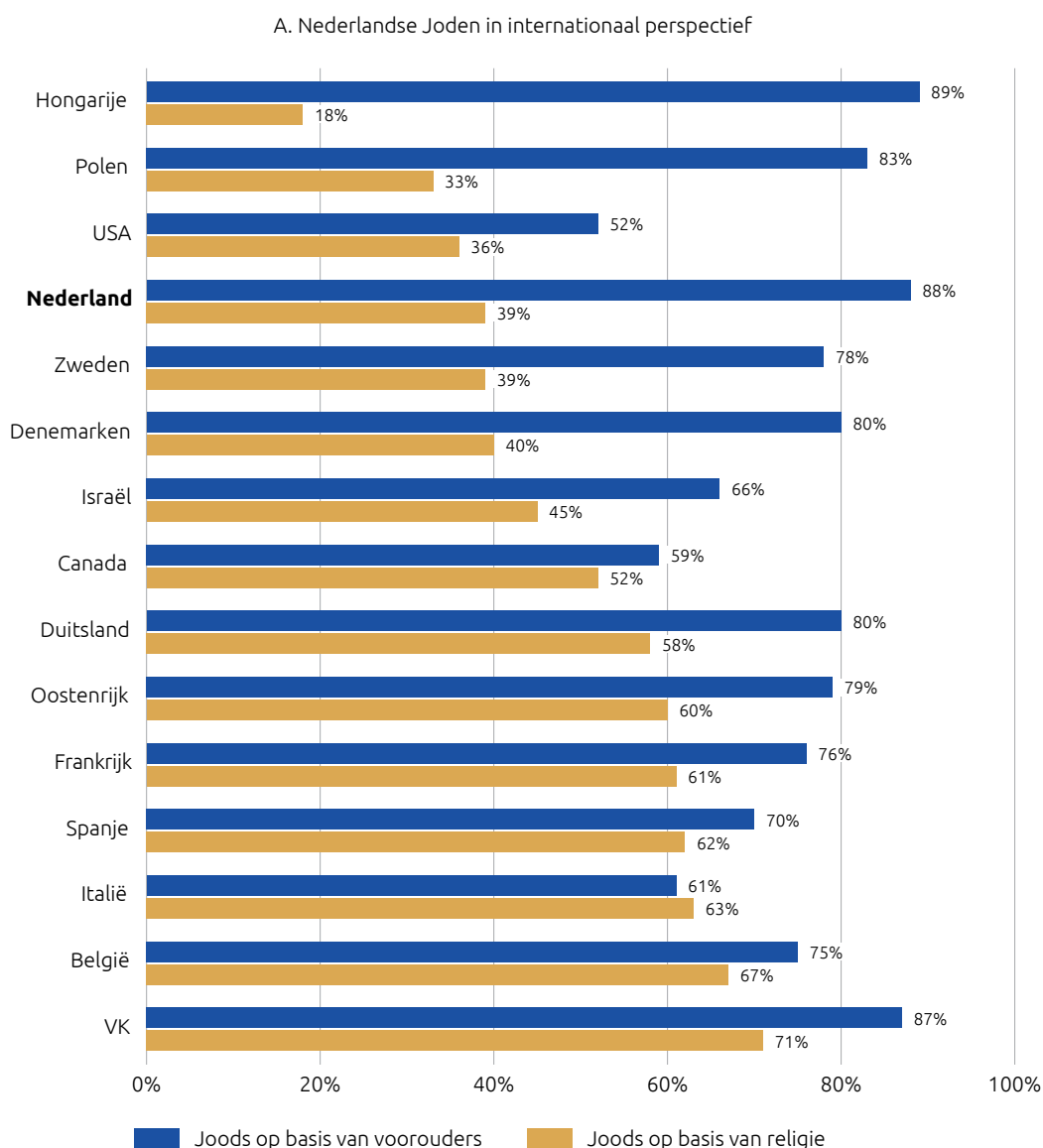
Figuur 19. Percentage orthodoxe en traditionele Joden in Nederland in vergelijking met selecte Joodse populaties

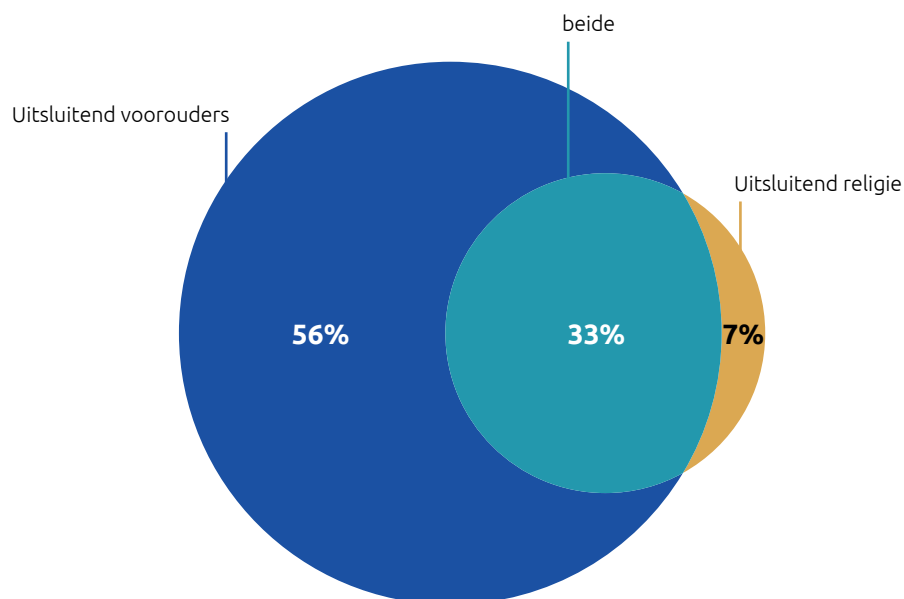
NB: (1) Data betreffen de volwassen Joodse populatie. (2) Streng orthodox/charedisch in combinatie met orthodox. Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491); zie de tekst voor de exacte formulering van de vraag en de mogelijke antwoorden. Buiten Europa werd de vraag enigszins anders gesteld maar de antwoorden zijn in een grotendeels vergelijkbare vorm. Voor vergelijkingsgroepen: (1) voor alle Europese vergelijkingsgroepen: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). (2) Canada: Brym, R., Neuman, J., en Lenton, R. 2019. *2018 survey of Jews in Canada*, p.23. (3) USA: Pew Research Center. 2021. *Jewish Americans in 2020*, p.9. en Pew Research Center. 2016. *Israel's religiously divided society*, p.48. (4) Israël: Pew Research Center. 2016. *Israel's religiously divided society*, p.48.

Het is misschien weinig verrassend dat een groot deel van de Nederlandse Joden hun Joods-zijn eerder aan hun afkomst dan aan religie ontleent. Op de vraag “Op basis waarvan zou u zichzelf Joods noemen”, uit het FRA 2018 onderzoek, waarbij meerdere antwoorden konden worden gekozen uit een lijst met onder andere religie, etniciteit, afkomst, erfdeel, cultuur, opvoeding of “iets anders”, koos 89% van de Nederlandse Joden voor categorieën op basis van hun voorouders (namelijk afkomst, opvoeding of etniciteit), al dan niet in combinatie met religie. Dat gezegd hebbende, sommige respondenten gaven aan religie als basis voor hun identiteit te zien, maar dit was duidelijk een veel minder populaire keus, zelfs in combinatie met een andere basis voor identiteit: slechts 39% van de Nederlandse Joden noemde religie uitdrukkelijk (Figuur 20, Onderdeel A). Net als bij andere, eerdergenoemde patronen van zelfdefinitie, sluiten Nederlandse Joden ook hierin beter aan bij Oost-Europese, Noord-Europese en Amerikaanse Joden dan bij, bijvoorbeeld, West- en Zuid-Europese Joodse gemeenschappen.

Figuur 20. Zelfdefinitie van Nederlandse Joden: Joodse identiteit op basis van voorouders versus religie

B. Joden in Nederland: Joodse identiteit op basis van voorouders versus religie

NB: Zie de tekst voor de exacte formulering van de vraag en de mogelijke antwoorden. In Europa wordt identiteit op basis van voorouders gedefinieerd als Joodse identiteit op basis van afkomst, opvoeding of etniciteit (of combinaties daarvan). Identiteit op basis van religie wordt in Europa gedefinieerd als Joodse identiteit op basis van religie. Buiten Europa werd de vraag enigszins anders gesteld, maar de antwoorden zijn in een grotendeels vergelijkbare vorm. Ongeveer 5% van de Nederlandse Joden gaven noch hun voorouders noch religie aan als basis voor hun Joodse identiteit. De data betreffen de volwassen Joodse populatie. Bron: voor Nederland en alle Europese vergelijkingsgroepen: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). (2) Canada: data ontleend aan de dataset uit het 2018 survey of Jews in Canada. (3) USA: Pew Research Center. 2021. *Jewish Americans in 2020*, p.63. (4) Israël: Pew Research Center. 2016. *Israel's religiously divided society*. Survey topline results.

Figuur 20, onderdeel B laat de overlap zien tussen identiteit op basis van voorouders en op basis van religie en biedt verdere nuanceverschillen. Ongeveer een derde van de Nederlandse Joden ziet voorouders en religie beide als de basis van hun identiteit, terwijl bij 56% hun Joods-zijn uitsluitend is gebaseerd op hun voorouders. Slechts 7% ziet religie als de enige basis van hun Joodse identiteit.

Naleving van Joodse gebruiken en selecte Joodse gedragingen onder Nederlandse Joden

Dit hoofdstuk gaat in op de manier waarop Joden zich gedragen en niet zozeer op hoe ze over zichzelf denken, in relatie tot verschillende aspecten van Joodse religiositeit en cultuur. We beginnen met enkele van de belangrijkste rituelen in het Joodse leven, en in het bijzonder die rituelen die het begin en het eind van een Joods leven markeren. In het Jodendom wordt de geboorte van een jongetje doorgaans gevolgd door een besnijdenisceremonie op de achtste dag na de geboorte, ervan uitgaand dat het kind gezond is. Bij deze gelegenheid ontvangt de baby ook zijn naam. De geboorte van een meisje wordt vaak gevierd met een feest, gebeden en een naamgevingsceremonie. Dit gebeurt vlak na de geboorte van het meisje maar het tijdstip is niet zo exact voorgeschreven als bij de besnijdenisceremonie van een jongetje. De besnijdenis van Joodse mannelijke baby's wordt doorgaans uitgevoerd door een traditionele rituele besnijder, of moheel, die al dan niet arts is. Net als in andere landen worden registers van besnijdenissen bijgehouden door de moheel zelf en/of door de professionele

koepelorganisaties. Uit die registers kunnen we concluderen dat van 2020 tot 2023 ongeveer 27% van de Joodse mannelijke pasgeborenen in Nederland is besneden.⁴⁵

Het is mogelijk dat niet alle besnijdenissen zijn meegeteld. Onze schatting is gebaseerd op de door besnijders in Nederland bijgehouden besnijdenissen. Sommige Joodse gezinnen maken wellicht gebruik van een medische instelling in plaats van een traditionele besnijder of vragen een moheel uit buurland België, het VK of ergens anders vandaan. Maar wij gaan ervan uit, dat dit slechts een klein aantal gevallen betreft. Hoewel een eventueel te lage schatting niet kan worden gecorrigeerd, is duidelijk dat zo'n correctie niets af zou doen aan de conclusie: slechts een minderheid van de Joden in Nederland houdt zich aan het besnijdingsritueel. Dit staat in schril contrast tot Joden in Oostenrijk en België, bijvoorbeeld, waar dit ritueel algemeen wordt toegepast. Het aantal besnijdenissen in Nederland is zelfs nog kleiner dan in de reguliere (dat wil zeggen, niet-charedisch) Joodse gemeenschappen in België (zoals in Brussel) en het Verenigd Koninkrijk, waar rond 80% van de mannelijke Joodse baby's wordt besneden, en sluit meer aan bij het aantal besnijdenissen in bepaalde Joodse gemeenschappen in Noord- en Oost-Europa.⁴⁶

Begraven is binnen het Jodendom ook in hoge mate ritualistisch. Alle officiële Joodse gemeenschappen werken met speciale begrafenisgenootschappen (*chewra kadiesja*) die zorg dragen voor de lichamen van de overledenen en gebeden zeggen, het lichaam wassen en aankleden en het tijdstip van de begrafenis bepalen in overeenstemming met de Joodse wet. Ook deze genootschappen houden hun werkzaamheden bij, en bij de voorbereiding van dit rapport hebben we deze gegevens kunnen inzien en analyseren. Onze analyse leidt tot de conclusie dat 35% van alle overleden Joden in Nederland een formele Joodse begrafenis krijgt.⁴⁷ Dit aantal is lager dan in andere Joodse populaties in West-Europa en sluit meer aan bij de aantallen in Oost-Europa.

Naast deze twee belangrijkste gebeurtenissen in iemands leven kunnen we ook kijken naar andere Joodse religieuze en culturele gebruiken. Gezien de gespleten natuur van het Nederlands Jodendom en de numerieke dominantie van het seculiere aspect, kiezen we er bewust voor om de gangbaarheid van alle gebruiken voor het hele spectrum van Joodse identiteitscategorieën: van orthodox tot "gewoon Joods" te laten zien. Degenen die geen categorie kozen (door ons de "geen van deze" genoemd) zijn samengevoegd met "gewoon Joods". Door de aard van de data kon onze analyse van bovengenoemde gebeurtenissen geen onderscheid maken naar de mate van religiositeit, maar dit is wel mogelijk voor andere aspec-

45 De aantallen waarop deze beoordeling is gebaseerd, zijn verkregen van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en de Portugees Israëlitische Gemeente, en refereren aan besnijders die onder hun toezicht actief zijn en van een moheel die voor de progressief-Joodse gemeenschap werkt. In totaal werden in 2020-2022 in deze gemeenschappen gezamenlijk gemiddeld 32 besnijdenissen per jaar uitgevoerd. Het aantal mannelijke baby's dat per jaar in die periode werd geboren in de Nederlands-Joodse gemeenschap bedroeg naar schatting 117 (Zie: Bijlage: over gebruikte methodiek).

46 Voor een vergelijking met het VK en België, zie: (1) Staetsky, L. Daniel en DellaPergola, S. 2022. *A demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research. (2) Casale Mashiah, D. 2018. *Vital statistics of the UK Jewish population: births and deaths*. London: Institute for Jewish Policy Research. Scope of circumcisions in Northern and Eastern Europe: Staetsky, Daniel. Limitations of tolerance? Circumcision of Jewish male infants and kosher slaughter in Europe today. Presentation at the Woolf Institute conference 'Faith, trust and relationships', 15-16 november 2022.

47 De in deze schatting gebruikte aantallen komen van alle nu in Nederland actief zijnde begrafenisgenootschappen (zowel orthodox als progressief). In totaal zijn er in deze gemeenschappen 102 sterfgevallen gemiddeld per jaar in de periode 2020-2022. Het aantal sterfgevallen per jaar onder Nederlandse Joden bedroeg in die periode naar schatting 293 (zie: Bijlage: over gebruikte methodiek). Voor een vergelijking van de omvang van Joodse begrafenissen, zie: Staetsky, L. Daniel. 2024. COVID-19 mortality among Jews in 2020: a global overview and lessons taught about the Jewish longevity advantage. *Journal of Biosocial Science* 56 (1): 15-35.

ten van rituele gebruiken, omdat de analyse is gebaseerd op het FRA 2018 onderzoek naar Nederlandse Joden, waarin de categorieën van Joodse identiteit zorgvuldig zijn vastgelegd.

Het Joodse gebruik dat het meest wordt nageleefd door Nederlandse Joden is het bijwonen/volgen van een seder met Pesach (Figuur 21, onderdeel A), namelijk bijna elk jaar zo'n 60%. Het minst nageleefd wordt het strikte opvolgen van de regels voor de sjabbat: minder dan 10% van de Nederlandse Joden houdt zich aan alle regels. Van alle gebruiken is het verschil in naleving tussen de minst en de meest religieuze Joden het grootst: gemiddeld zo'n 40 percentage-eenheden. Als het gaat om de naleving van de meeste gebruiken, vallen reform/progressieve Joden tussen de orthodox/traditioneel en "gewoon Joods".

Er is een merkbaar verschil in gangbaarheid tussen de minder en de meer veeleisende Joodse gebruiken, waarbij de minder veeleisende gebruiken (zoals het bijwonen van een seder, het aansteken van de kaarsen op sjabbat) meer worden nageleefd dan de meer veeleisende (zoals het niet aandoen van het licht op sjabbat). Dit geldt niet alleen voor Nederlandse Joden, maar ook voor andere Joodse gemeenschappen. Dit is ook in lijn met de economische logica: de tijd die je aan iets besteedt, is een economisch goed. Die tijd kan altijd worden gebruikt voor andere activiteiten en dat gebeurt dan ook als die andere activiteiten nuttiger of leuker worden gevonden. Hoe minder tijd wordt besteed, of opgeofferd, aan een ritueel, hoe makkelijker het is om dat ritueel vol te houden. Daarom worden de rituelen die minder vaak voorkomen op de jaarlijkse kalender (zoals het bijwonen van een seder of vasten op Jom Kippoer) meer nageleefd dan de vaker voorkomende rituelen die een vast onderdeel zijn van een levensstijl, zoals koosjer eten, het wekelijks bezoeken van de synagoge of het strikt naleven van de sjabbat. Voor dat laatste is een grotere religiositeit nodig, die sterker is dan de vaak onbewuste economische, tijd-gerelateerde overwegingen van mensen.⁴⁸

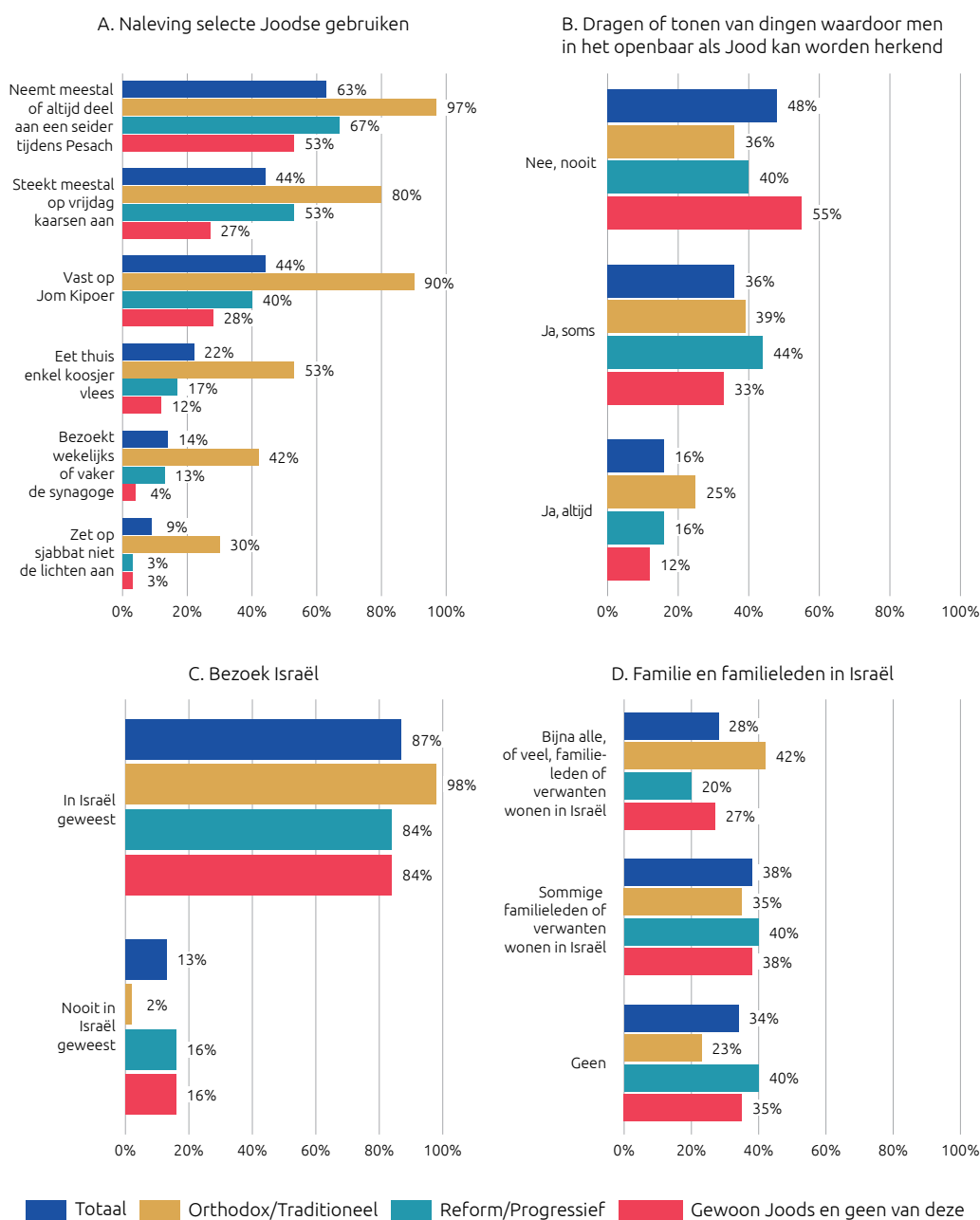
Als het gaat om Joodse gedragingen buiten de strakke beperkingen van religieuze gebruiken (Figuur 21, onderdeel B-D), wordt de kloof tussen de minst en de meest religieuze Nederlandse Joden kleiner. Ongeveer de helft van de Nederlandse Joden draagt bijvoorbeeld af en toe als Joods herkenbare dingen in het openbaar (zoals een ketting met een Magen David - Davidster – of iets dergelijks), namelijk 64% van Joden die zichzelf identificeert als "orthodox" of "traditioneel", tegenover 60% van de "reform/progressieve" Joden en 45% van degenen die zich identificeert als "gewoon Joods" of "geen van deze". Ook waar het gaat om het bezoeken van Israël, heeft een grote meerderheid van Nederlandse Joden dat wel eens gedaan, namelijk bijna 90%. Dit percentage omvat bijna 100% van de groep "orthodox/traditioneel" maar ook zo'n 80% van de groepen "gewoon Joods" en "geen van deze". Let wel, zo'n 75% van de groep "orthodox/traditioneel" en 65% van de groep "gewoon Joods" of "geen van deze" heeft familie in Israël. Het beeld dat nu naar voren komt, is dat hoewel er grote verschillen bestaan tussen de meest en de minst seculiere Nederlandse Joden als het gaat om puur religieuze gedragingen, zij toch veel gelijkenissen vertonen als het gaat om aspecten van Joodse cultuur en een gevoel van verbinding met andere Joden.

48 Carmel Chiswick, een vooraanstaand expert op dit gebied, geeft een verklaring voor de economische logica achter religieuze keuzes. Inzicht in de naleving van religieuze gebruiken op basis van economische ideeën zou nuttig kunnen zijn bij het gemeenschapswerk, vooral als dit gericht is op het verwerven van nieuwe en het behouden van bestaande leden van Joodse organisaties, en het aanbod van activiteiten. Zie: Chiswick, C. 2014. *Judaism in transition: how economic choices shape religious tradition*. Stanford University Press.

Figuur 22 geeft de naleving van Joodse gebruiken en gedragingen weer in verschillende Joodse gemeenschappen, inclusief de beschikbare data. De verschillende gemeenschappen zijn hiërarchisch gerangschikt, met bovenaan de gemeenschap waar een gebruik het meest voorkomt.

Bij elk type Joodse gedraging bevinden Nederlandse Joden zich onderaan. Zij leven Joodse gebruiken relatief weinig na, wat wederom aansluit bij Scandinavische en Oost-Europese Joodse gemeenschappen en soms bij Amerikaanse Joden.

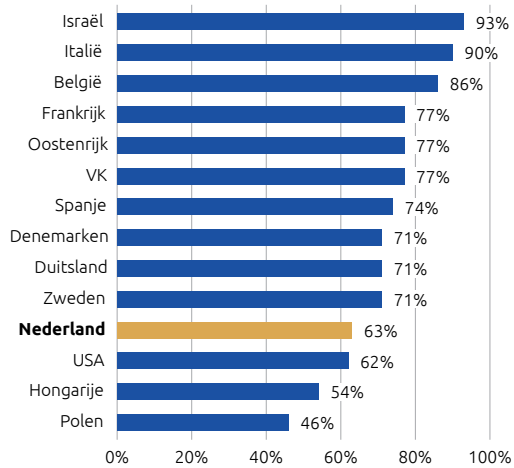
Figuur 21. Naleving van Joodse gebruiken en andere Joodse gedragingen door Nederlandse Joden

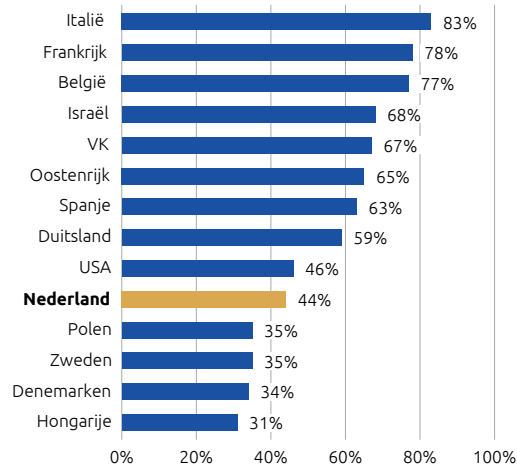
NB: Aantallen specifiek per groep (niet-gewogen) Orthodox/Haredi=94, Traditioneel=201, Reform/Progressief=389, Gewoon Joods=389, Gemengd=60, Geen van deze=69. Data betreffen de Joodse volwassen populatie. De categorie "geen van deze" in onderdeel D omvat een klein aantal respondenten die kozen voor "weet ik niet".
Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

Figuur 22. Joodse gebruiken en andere Joodse gedragingen: Nederlandse Joden versus andere Joden

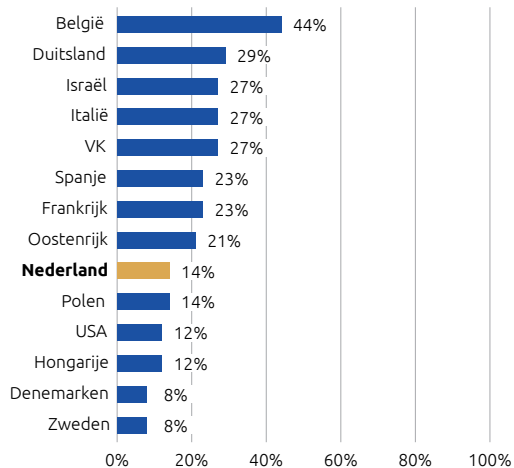
A. Bijna elk of elk jaar bijwonen van seder met Pesach

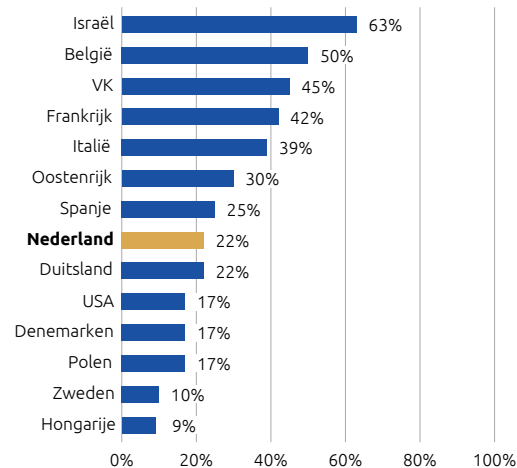
B. Bijna elk of elk jaar vasten met Jom Kipoer

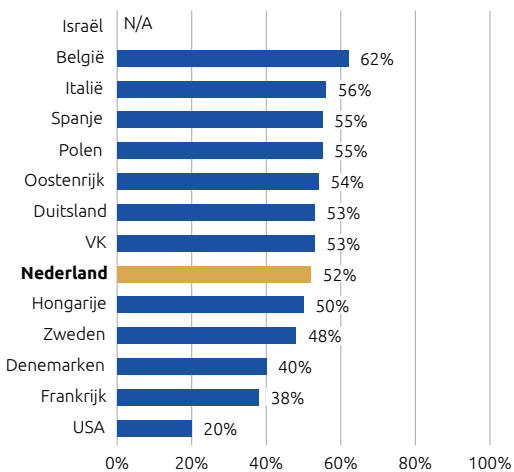
C. Tenminste een keer per week naar synagoge gaan

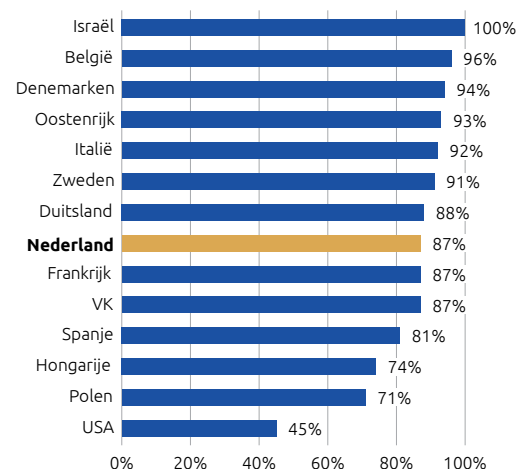
D. Koosjer huishouden voeren

E. Iets typisch Joods dragen

F. Israël bezocht

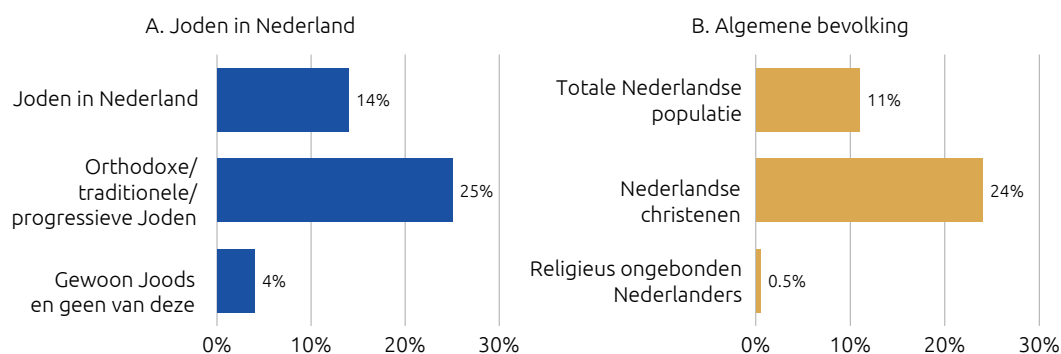

Bron: (1) voor Nederland en alle Europese vergelijkingsgroepen: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). (2) USA: Pew Research Center. 2021. *Jewish Americans in 2020*. Daarnaast: Pew Research Center. 2021. *Jewish Americans in 2020*. Survey topline results. (3) Israël: Pew Research Center. 2016. *Israel's religiously divided society*. Survey topline results.

De enige variabele waarbij een directe vergelijking mogelijk is tussen Nederlandse Joden en de Nederlandse bevolking in het algemeen is het bijwonen van religieuze diensten. Deze vergelijking laat een opmerkelijke gelijkenis zien tussen Joden en niet-Joden: hoewel de mate waarin religieuze diensten worden bijgewoond door de minder traditionele/religieuze leden van beide groepen tussen de 0% - 5% bedraagt, gaat het om ongeveer 25% voor de meer traditionele/religieuze leden (Figuur 23).

Figuur 23. Bijwonen van religieuze diensten door Joden en de Nederlandse bevolking in het algemeen, % van degenen die een of meer keer per week een dienst bijwonen

Bron: Joden: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). Algemene bevolking: Pew Research Center. 2018. *Being Christian in Western Europe*. Topline survey results.

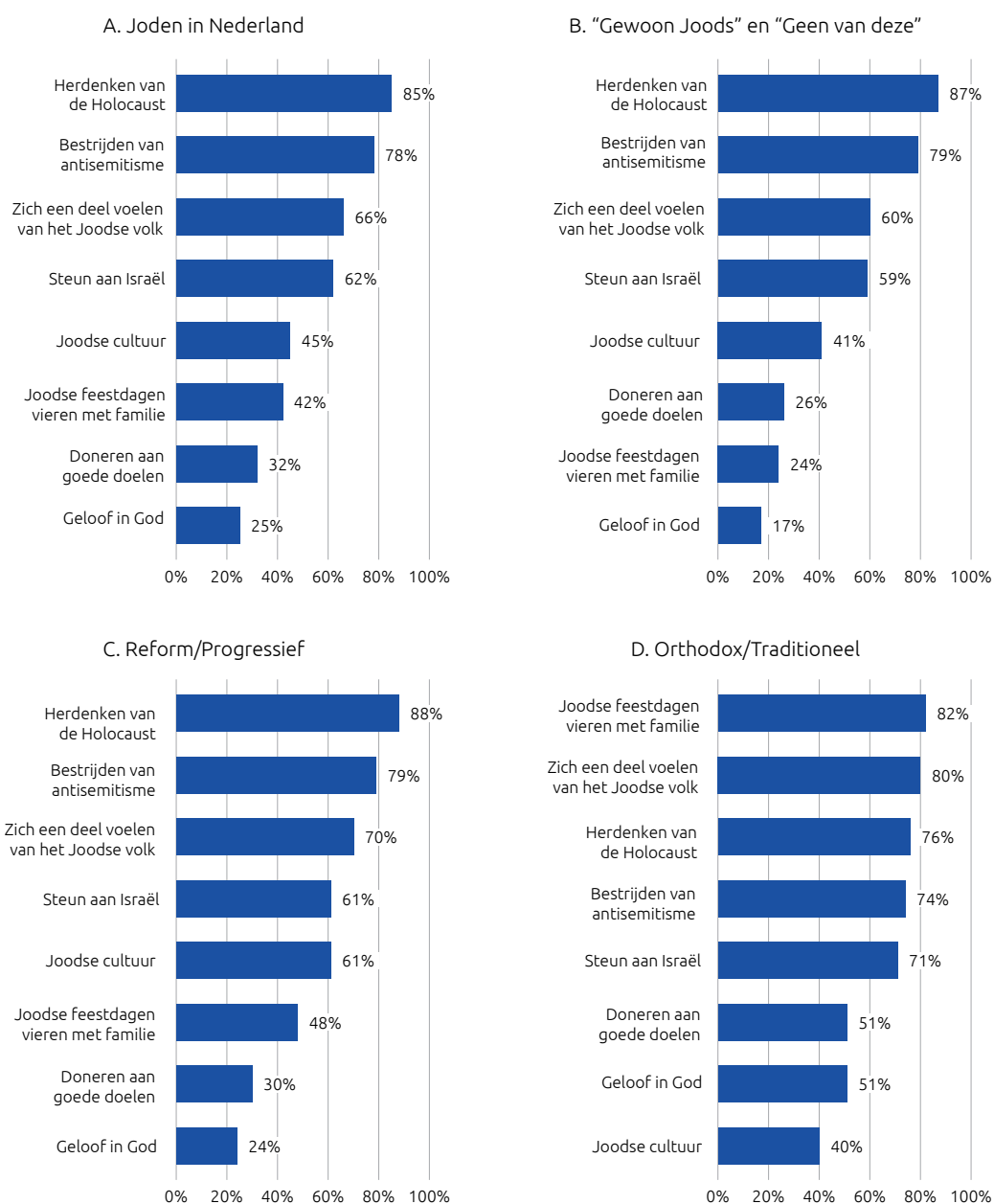
Aspecten van Joods-zijn die belangrijk zijn voor Nederlandse Joden

Wat vinden Nederlandse Joden het belangrijkste als het gaat om hun Joods-zijn, behalve de conventionele labels (zoals progressief of orthodox) en behalve specifieke religieuze gedragingen (zoals lidmaatschap van een synagoge of koosjer leven)? In het FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland werd respondenten gevraagd naar het belang van bepaalde aspecten van Joods-zijn voor hun Joodse identiteit, zoals geloof in God, het vieren van Joodse feestdagen met familie, steun aan Israël, Joodse cultuur, antisemitisme bestrijden, herdenken van de Holocaust, geld geven aan goede doelen en zich een deel voelen van het Joodse volk.

“Herdenken van de Holocaust” en het “bestrijden van antisemitisme” waren de belangrijkste aspecten voor de Nederlands-Joodse populatie als geheel. Elk van deze aspecten was “zeer belangrijk” voor 78%-85% van de Nederlandse Joden. “Zich een deel voelen van het Joodse volk” was tweede, en werd door bijna 70% als “zeer belangrijk” gezien. “Steun aan Israël” was “zeer belangrijk” voor ongeveer 60%. “Geloof in God”, hoewel in absolute termen niet onbelangrijk, was “zeer belangrijk” voor ongeveer een kwart van de Nederlandse Joden. Het verschil tussen degenen die zich identificeerden als “orthodox/traditioneel” en anderen (“reform/progressief”, “gewoon Joods” en “geen van deze”) is bijzonder interessant. Voor “orthodox/traditioneel” zijn aspecten die samenhangen met het gezinsleven en het Joodse volk het belangrijkste: meer dan 80% vindt het “vieren van Joodse feestdagen met hun familie” en “zich een deel voelen van het Joodse volk” zeer belangrijk, terwijl rond de 75% dat zeggen over “herdenken van de Holocaust” en het “bestrijden van antisemitis-

me". Alle aspecten van Joods-zijn worden gezien als "zeer belangrijk" door een groter deel van de categorie "orthodox/traditioneel" dan door de andere categorieën. Maar zelfs voor deze groep, die religieus meer praktiserend is, staat "geloof in God" onderaan (Figuur 24).

Figuur 24. Aspecten die "zeer belangrijk" zijn voor Nederlands-Joodse identiteit, rond 2020, %

Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

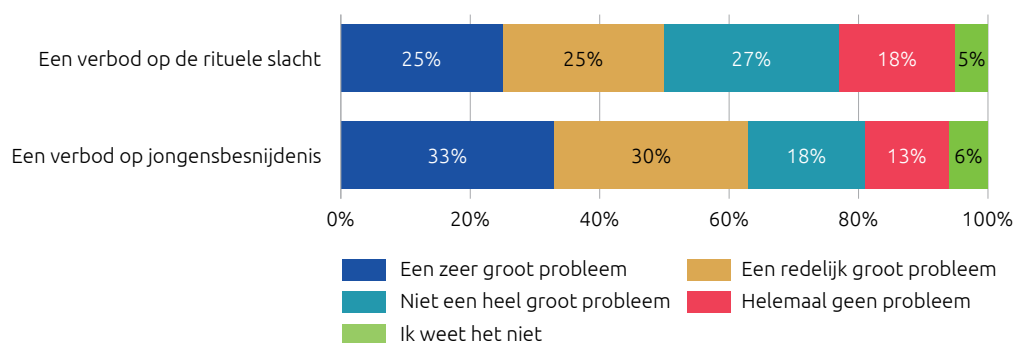
Fundamentele Joodse rituelen

Deze patronen lijken erg op de hiërarchie van elders waargenomen aspecten van Joodse identiteit, zowel in Israël als in de diaspora. Het belang van het herdenken van de Holocaust wordt soms wel onderdeel van de 'burgerlijke religie' van Joodse gemeenschappen

genoemd.⁴⁹ Het dient als stevige basis voor de Joodse identiteit, niet in het minst vanwege de rol als een soort ‘lijm’ die de verbinding tussen de verschillende Joodse gemeenschappen in verschillende landen en tussen verschillende onderdelen van een gemeenschap in hetzelfde land versterkt. Dat religiositeit minder belangrijk is, komt ook terug in alle gemeenschappen. Steun voor Israël en zich onderdeel van het Joodse volk voelen, komen ook niet echt in aanmerking als ‘burgerlijke religie’ in de verschillende gemeenschappen in de diaspora, maar ‘eindigen als tweede’ en lijken doorgaans belangrijker dan de verschillende aspecten van religiositeit.

De status van bepaalde fundamentele Joodse rituelen in de ogen van Nederlandse Joden is frappant. De besnijdenis van mannelijke baby's (*briet mila*) en het traditionele slachten van dieren (koosjer slachten of *sjechita*) liggen in sommige delen van Europa onder een vergrootglas. In Scandinavische landen en in België worden maatregelen overwogen of zijn zelfs al genomen tegen een of twee van deze gebruiken. In Nederland is dat nog niet het geval, maar ongeveer 60% van de volwassen Nederlanders ziet de besnijdenis van mannelijke baby's als een schending van mensenrechten en 50% vindt koosjer slachten een vorm van dierenmishandeling.⁵⁰ Zoals Figuur 25 laat zien, zou een belangrijk deel van de Nederlandse Joden er echter een probleem mee hebben als deze gebruiken bij wet verboden zouden worden.

Figuur 25. Mening van Nederlandse Joden over mogelijk verbod op bepaalde religieuze Joodse rituelen in Nederland

NB: de exacte vraag luidde: “Zou het volgende een probleem voor u als Jood zijn, en zo ja, hoe groot zou dat probleem zijn?” Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

Een op de vier Nederlandse Joden zou een verbod op koosjer slachten als een “heel groot” probleem zien, en nog meer – een op de drie – denkt er zo over als het om een besnijdenisverbod gaat. Deze percentages liggen heel dicht bij het aandeel van Nederlandse Joden die deze rituelen naleeft, maar nog eens een kwart tot een derde van de Nederlandse Joden beschouwt dergelijke verboden als een “nogal groot” probleem. Dit betekent dat in totaal 50% - 60% van de Nederlandse Joden hier een probleem mee zou hebben. Het is aanneme-

49 Zie Wistrich, R. 1997. ‘Israel, the Diaspora and the Holocaust trauma’. *Jewish Studies Quarterly* 4 (2), 191-199, en de verwijzingen daarin voor een verklaring van het concept van burgerlijke religie. Voor de hiërarchie van aspecten van de Joodse identiteit in andere gemeenschappen zie: (1) DellaPergola, S. en Staetsky, L. D. 2021. *The Jewish identities of European Jews: what, why and how*. London: Institute for Jewish Policy Research. (2) Pew Research Center. 2013. *A portrait of Jewish Americans*. (3) Pew Research Center. 2016. *Israel's religiously divided society*.

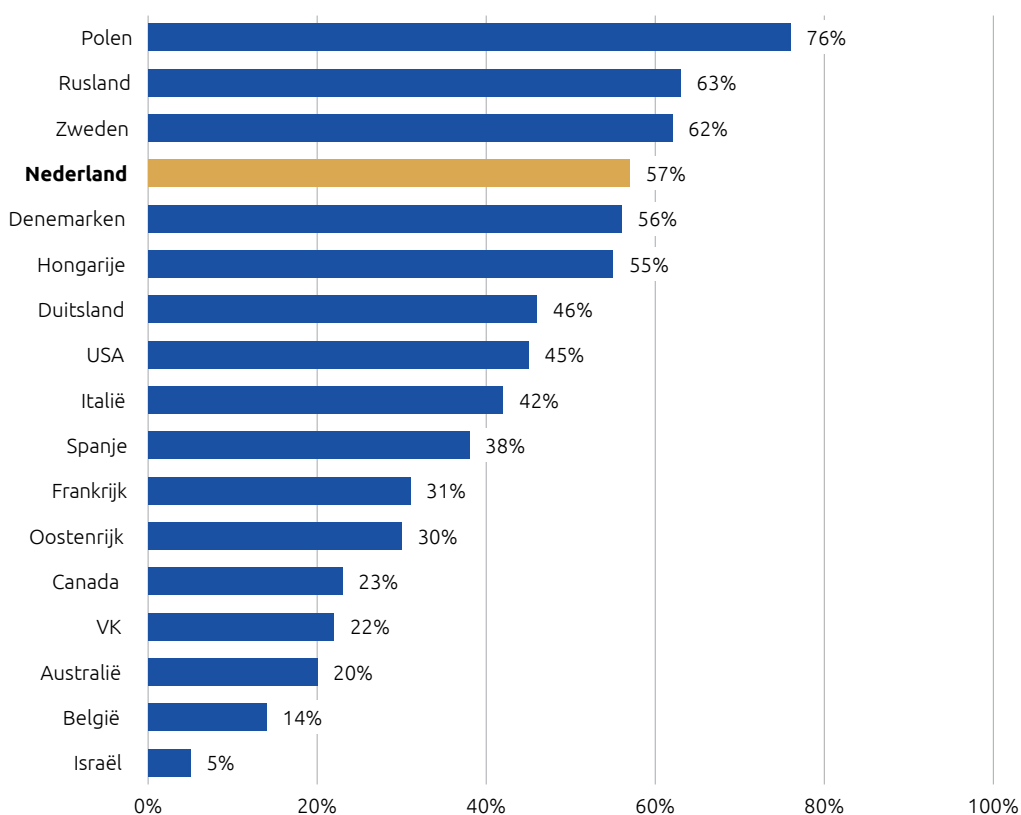
50 Szazadveg. 2020. Europa Projekt. Adatfelveteleu27+Norvegia, svajc, Nagy-Britannia.

lijk dat een beduidend deel van de Joodse populatie voor wie deze rituelen misschien niet van belang zijn, een verbod daarop toch als een vorm van politieke, religieuze of culturele ondermijning ziet.

Gemengde huwelijken

Het merendeel van de volwassen Nederlandse Joden is getrouwd (ongeveer 55%) of geregistreerd partner. Ongeveer een op de vier is single (27%), 12% is gescheiden en 5% is weduwe of weduwnaar. Op dit moment heeft de meerderheid van de Nederlandse Joden die getrouwd of geregistreerd partner is, een niet-Joodse partner (57%). Ter vergelijking: dit is een hoog percentage en onder Nederlandse Joden komen duidelijk meer gemengde huwelijken voor dan in de diaspora als geheel, waar 42% getrouwd is met niet-Joden.⁵¹ Nadere vergelijkingen laten zien dat Nederlandse Joden behoren tot de Joodse gemeenschappen waar het aantal gemengde huwelijken bijzonder hoog is, met name in Scandinavië en Oost-Europa (Figuur 26). Door de waardevolle onderzoeksprojecten die in het verleden onder Nederlandse Joden zijn uitgevoerd, weten we al iets over de gemengde huwelijken door de jaren heen, en niet alleen in de afgelopen jaren. Als we het aantal gemengde huwelijken vandaag vergelijken met equivalente in het verleden geregistreerde aantallen, valt op dat het hoge aantal stabiel is gebleven: het aantal gemengde huwelijken bedraagt al bijna twee decennia rond de 55%-60% (bij benadering) (Figuur 27).

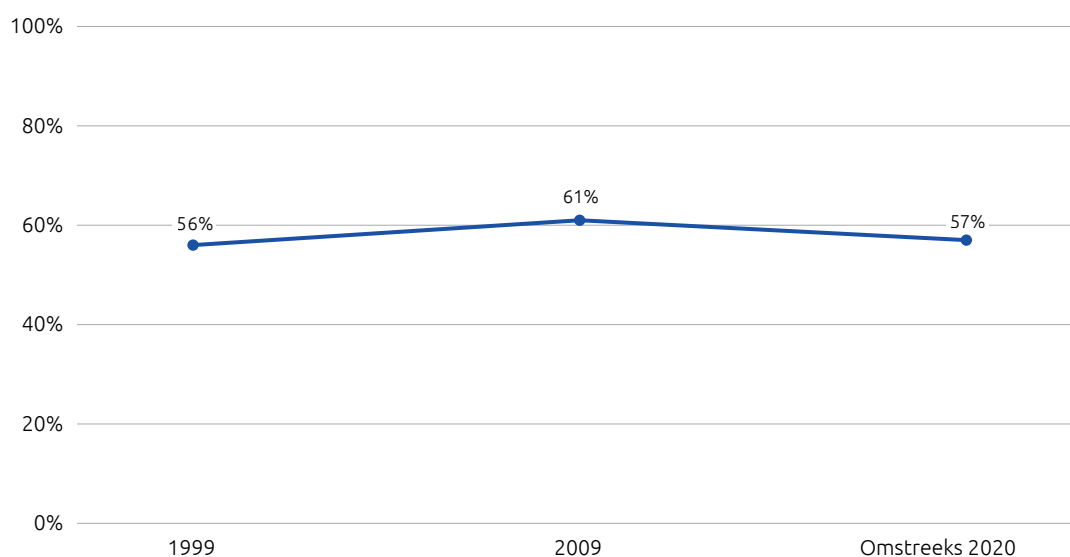
Figuur 26. Aantal mensen met niet-Joodse partner in Nederland en selecte landen, rond 2020, %

Bron: Staetsky, D. 2023. *Intermarriage of Jews and non-Jews: the global situation and its meaning*. London: Institute for Jewish Policy Research.

51 Data over het aandeel dat is getrouwd stammen uit het FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). Data over de Joodse diaspora als geheel komen uit: Staetsky, D. 2023. *Intermarriage of Jews and non-Jews: the global situation and its meaning*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.4.

Figuur 27. Aantal mensen met een niet-Joodse partner onder Joden in Nederland, 1999-2020

Bron: (1) 1999 en 2009: Van Solinge, H. en de Vries, M. *De Joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, p.39. (2) Omstreeks 2020: Staetsky, D. 2023. *Intermarriage of Jews and non-Jews: the global situation and its meaning*. London: Institute for Jewish Policy Research.

Joodse mannen en vrouwen in Nederland verschillen niet veel van elkaar als het gaat om gemengde huwelijken. De situatie bij de verschillende leeftijdsgroepen daarentegen is wel opvallend: 60% van de Joden van 50 jaar en ouder is getrouwd met een niet-Jood; dat percentage ligt met zo'n 50% iets lager voor Joden onder de 50. Het grootste contrast voor wat betreft gemengde huwelijken is te zien tussen hen die zich identificeren als "Orthodox" of "Traditioneel" en de rest (bijvoorbeeld "Reform/Progressief", "Gewoon Joods", "Gemengd"). Slechts 13% van de Nederlandse "Orthodoxe" of "Traditionele" Joden is getrouwd met niet-Joden, terwijl dit percentage bij de andere categorieën 70% bedraagt. In dit opzicht lijken Nederlandse Joden erg op andere Joden in Europa en de Verenigde Staten.⁵²

Het komt niet onverwacht dat er niet veel gemengde huwelijken zijn in meer traditioneel-Joodse kringen. De leeftijdsgebonden gradiënt is echter wel enigszins verrassend, vooral in het licht van het algemeen geldende beeld dat gemengde huwelijken vaker voorkomen onder jonge mensen dan onder ouderen. De verklaring hiervoor, zowel in Nederland als elders, ligt in de religieuze samenstelling van de jongere leeftijdsgroepen. Deze jongere groepen maken een relatief groot deel uit van "traditionele" en "orthodoxe" Joden, en dit houdt het aantal gemengde huwelijken laag. Deze situatie is ontstaan uit de aanhoudende relatief hoge vruchtbaarheidscijfers in "traditionele" en "orthodoxe" kringen. Religieuze Joodse vrouwen in Nederland krijgen gemiddeld 2,0-2,5 kinderen per vrouw, terwijl dat bij niet-religieuze Joodse vrouwen slechts 1,0-1,5 is.⁵³ De relatief hoge vruchtbaarheidscijfers bij de orthodoxen en traditionelen vertaalt zich in een jongere samenstelling van deze groep en daarmee een grotere vertegenwoordiging van deze groep onder jonge Joden in Nederland in vergelijking tot oudere groepen.

52 Ter vergelijking, zie: Staetsky, D. 2023. *Intermarriage of Jews and non-Jews: the global situation and its meaning*. London: Institute for Jewish Policy Research, p. 8.

53 Zie: Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, p.41.

Bij het FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland⁵⁴ is veel informatie verzameld over de sociaal-demografische kenmerken en de patronen van gemengde huwelijken onder Joden. Met gebruik van deze data was het mogelijk om het orthodoxe en traditionele segment op experimentele basis uit te sluiten van de analyse om zo hun invloed op indicators van gemengde huwelijken te kunnen beoordelen. Als we kijken naar de Joden die zich identificeren als “reform/progressief”, “gewoon Joods” of “gemengd” samen, blijkt bij de jongere leeftijdsgroepen van die categorieën het percentage gemengde huwelijken iets hoger te zijn (net boven 70%) dan bij de oudere leeftijdsgroepen (onder 70%).

Joodse scholen

Nederland kent een goed ontwikkeld door de staat gefinancierd systeem van religieuze scholen. In het schooljaar 2022/23 ging bijvoorbeeld meer dan 50% van de leerlingen van basisschool en middelbare schoolleeftijd naar een protestante of katholieke school.⁵⁵ Dit is opmerkelijk gezien het secularisme van Nederland als staat en als samenleving.

Er zijn op dit moment drie Joodse scholen in Nederland, alle drie in Amsterdam: Rosj Pina (basisonderwijs voor kinderen in de leeftijd 4/5-11/12 jaar), Maimonides (voortgezet onderwijs voor kinderen in de leeftijd 12/13-17/18 jaar) en Cheider (zowel basis- als voortgezet onderwijs). Alle drie deze scholen accepteren alleen kinderen die Joods zijn volgens de halacha (Joodse wet). Vergeleken met Rosj Pina en Maimonides wijdt het Cheider een groter deel van het curriculum aan religie, en heeft het een relatief strikt religieus ethos. Behalve deze drie scholen zijn er nog twee Joodse kinderdagverblijven (opvang jonge kinderen), allebei in Amsterdam.⁵⁶

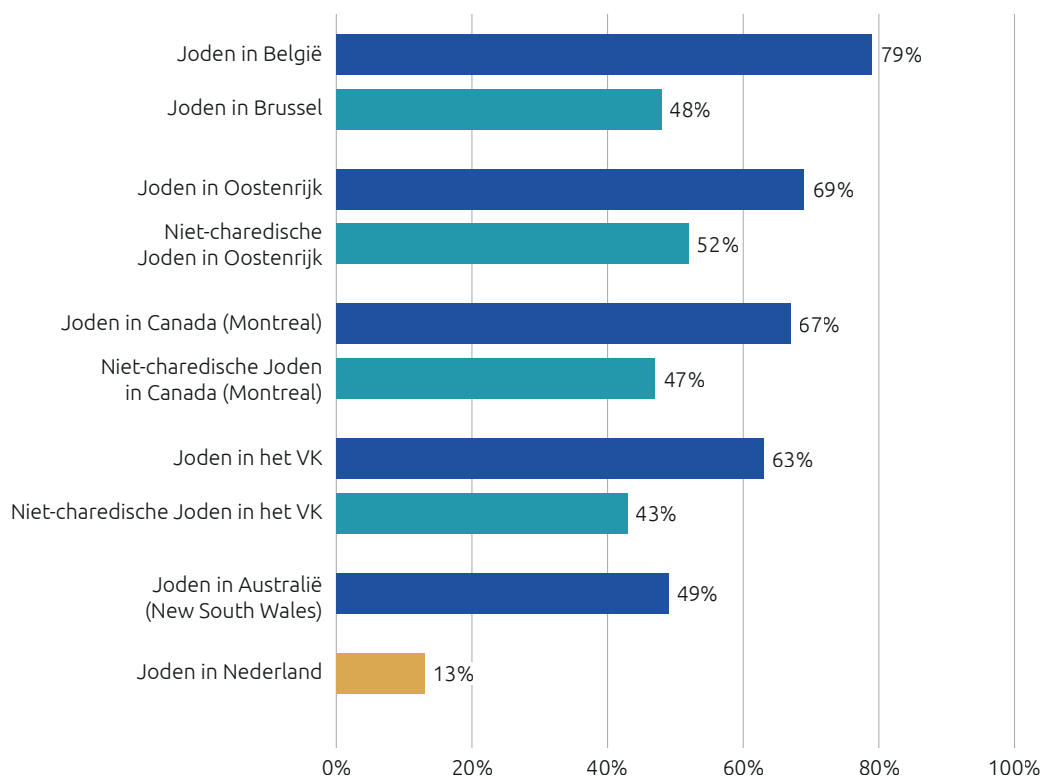
In het schooljaar 2022/23 bedroeg het gezamenlijk leerlingenaantal van deze drie scholen ongeveer 600 kinderen, waarvan 400 in het basisonderwijs. Hieruit volgt dat ongeveer 13% van de Joodse kinderen in Nederland in de schoolplichtige leeftijd (4/5-17/18 jaar) naar een Joodse school gaat. Dit percentage is aanmerkelijk lager dan in andere Joodse gemeenschappen waarvan data bekend zijn (Figuur 28). Gezien de grote mate van secularisme onder Nederlandse Joden is het wenselijk om onze internationale vergelijking uit te voeren met de niet-charedisch segmenten van andere Joodse populaties, omdat niet-charedische Joden in de diaspora over het algemeen minder gebruik maken van Joodse scholen (bij benadering tussen 40% - 50%) dan charedische Joden, terwijl charedische Joden juist allemaal naar een Joodse school gaan (dat wil zeggen 100%). Maar zelfs als we deze methode op onze vergelijking toepassen, is het drie tot vier keer minder waarschijnlijk dat Nederlandse Joden naar een Joodse school gaan dan de gemiddelde niet-charedische Joden in andere delen van Europa.

54 Zie: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491).

55 StatLine - Educational institutions; size, type, philosophical basis (cbs.nl).

56 Bron: administratie Rosj Pina, Maimonides en Cheider.

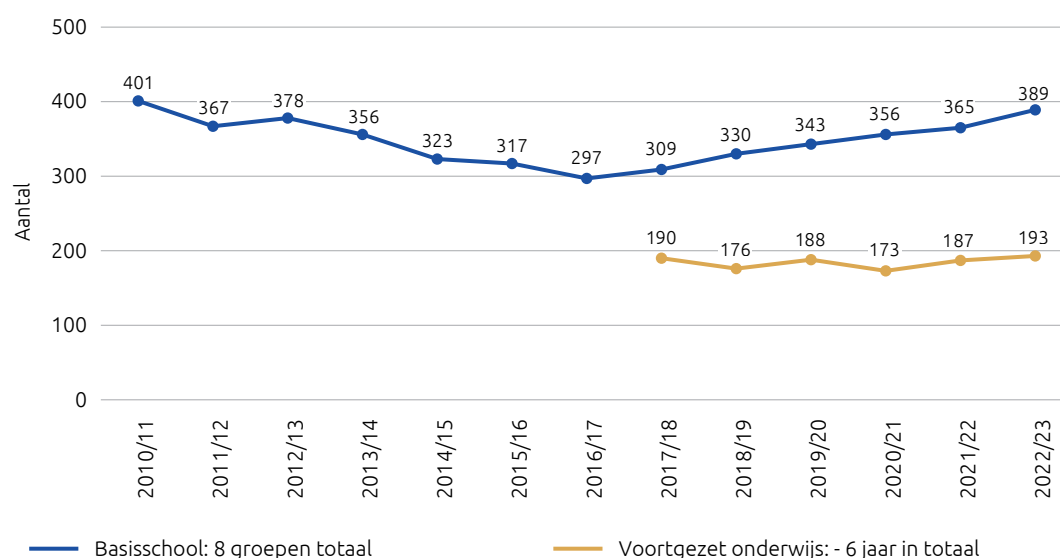
Figuur 28. Keuze voor Joodse scholen door Joodse kinderen in Nederland en selecte Joodse populaties, %

NB: In Nederland betreft de schatting de leeftijden 4/5 jaar tot 17/18 jaar (leerplichtige leeftijd in Nederland); in België betreft de schatting de leeftijden 6/7 jaar tot 17/18 jaar (leerplichtige leeftijd in België), in Oostenrijk de leeftijden 6/7 jaar tot 14/15 jaar (leerplichtige leeftijd in Oostenrijk); voor de andere landen is een poging gedaan om de schattingen op te nemen die optimaal vergelijkbaar zijn met de schattingen voor België: in het VK betreffen de cijfers kinderen van 4-17 jaar, in Canada kinderen van 6-12 jaar (basisschool), in Australië kinderen van 5 tot 12 jaar (basisschool).

Bronnen: (1) Nederland – berekeningen op basis van de data verkregen van het bestuur van Joodse scholen in Nederland en de schatting door de auteur van de populatiegrootte; (2) België – berekeningen op basis van het FRA 2018 onderzoek, administratie van de Joodse gemeenschap, bevolkingsstatistieken en data over Joodse scholen in België (zie: Staetsky, L.D. en S. DellaPergola. 2022. *Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research); (3) Oostenrijk – berekeningen op basis van de data over Joodse geboortes in het Oostenrijkse bevolkingsregistratiesysteem, administratie van de Federation of Austrian Jewish Communities en Joodse scholen in Wenen (zie: Staetsky, L.D. en S. DellaPergola. 2020. *Jews in Austria: a demographic and social portrait*. London: Institute for Jewish Policy Research); (4) Canada – de cijfers voor Canada zijn afkomstig van Charles Shahaar, Chief Researcher for Federation CJA, en deze schattingen zijn gebaseerd op censusonderzoeken en statistieken van Joodse scholen; (5) VK - Staetsky, L. D. en Boyd, J. 2016. *The rise and rise of Jewish schools in the United Kingdom: numbers, trends and policy issues*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.11; (6) Australië (New South Wales, de staat waar 41% van de Australisch Joodse populatie woont) - Graham, D. 2014. *The Jewish population of New South Wales. Key findings from the 2001 Census*. JCA, p.43.

De afgelopen pakweg twaalf jaar is het aantal leerlingen op Joodse scholen in Amsterdam stabiel gebleven (Figuur 29). Dit blijkt heel duidelijk uit de tendens in het aantal leerlingen in het basisonderwijs. Het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs is minder goed gedocumenteerd, maar waarschijnlijk geeft dit eenzelfde beeld. Deze stabiliteit over een langere periode kan worden onderverdeeld in twee sub-periodes: een afname in het aantal leerlingen tussen 2011 en 2016, gevolgd door een toename tussen 2016-2023. Deze toename in 2016-2023 was grotendeels te danken aan een stijging in het aantal leerlingen in het basisonderwijs. De afgelopen zes jaar steeg het aantal basisschoolleerlingen met ongeveer 30%; in het voortgezet onderwijs bedroeg de toename slechts 2%.

Figuur 29. Aantal leerlingen op Joodse scholen in Nederland, %

Bron: bestuur Joodse scholen in Amsterdam.

Veranderingen in het aantal leerlingen, of dat nu toenames of afnames betreft, zijn vaak problematisch voor beleidsmakers die zich bezighouden met onderwijs. Bij een toename is de vraag vaak: moet de infrastructuur van scholen (klassen enzovoort) worden uitgebreid? Moeten we nieuwe scholen oprichten? Hoe lang blijft het aantal toenemen? Deze vragen zijn onmogelijk te beantwoorden zonder enig inzicht in de redenen voor een toename. Dit kunnen bijvoorbeeld zijn: een reële groei in het aantal kinderen in bepaalde geboortecohorten door een toename in het vruchtbaarheidscijfer onder Nederlands-Joodse vrouwen; een toename in de populariteit van Joods onderwijs of juist een afname in de populariteit van niet-Joods onderwijs (als gevolg van ontevredenheid met seculier onderwijs of bezorgdheid over antisemitisme bijvoorbeeld); of anders een stijging in het aantal Joden dat uit andere landen naar Nederland immigrereert. Om het nog ingewikkelder te maken, kan er sprake zijn van een combinatie van factoren. Wat is de achterliggende reden voor een specifieke toename?

De van een van de Nederlands-Joodse scholen verkregen data laten bijna een verdubbeling zien van het aantal in Israël geboren leerlingen in het basisonderwijs over de afgelopen zes jaar. Op dit moment is bijna een derde van alle Joodse kinderen op de basisschool in Israël geboren. Het aantal kinderen dat buiten Nederland, maar niet in Israël is geboren is ook verdubbeld. Tegelijkertijd is het aantal Joodse kinderen op de basisschool dat in Nederland is geboren met zo'n 20% gegroeid. Daarvan afgezien is er in 2022 een aantal kinderen van Oekraïense vluchtelingen op de basisschool gekomen, maar dit was een dermate klein aantal, dat de toename van Joodse kinderen die niet in Nederland maar ook niet in Israël zijn geboren niet geheel kan worden toegeschreven aan de komst van vluchtelingen uit een oorlogsgebied. Dit is veelzeggend. Migratie lijkt de aanwas in leerlingenaantallen te stimuleren. Het is ook redelijk om te veronderstellen dat migratie ten dele verantwoordelijk is voor de toename in het aantal in Nederland geboren Joodse kinderen. Als meer Joodse migranten van vruchtbare leeftijd zich in Nederland vestigen, is de verwachting dat zij niet alleen kinderen meebrengen, maar ook kinderen in Nederland zullen krijgen.

Het is natuurlijk mogelijk dat niet alleen het aantal Joodse kinderen in de populatie is toegenomen, maar dat Joodse scholen ook populairder zijn geworden, dat wil zeggen dat in vergelijking met vroeger een groter aandeel aan Joodse kinderen (in Nederland geboren of daarbuiten, of allebei) en/of hun ouders de voorkeur geven aan Joodse scholen boven niet-Joodse scholen. We weten niet zeker hoe het leerlingenaantal in Joodse scholen zich ontwikkelt. Dit kan en zou nader onderzocht kunnen en moeten worden, ervan uitgaande dat er de beleidsmakers, die betrokken zijn bij onderwijsvoorzieningen voor de Joodse gemeenschap in Nederland, hier reden toe zien.⁵⁷ Zelfs zonder een dergelijk onderzoek is echter heel duidelijk dat migratie op zichzelf een afdoende verklaring is voor de waargenomen groei in het aantal basisschoolleerlingen, wat doorgetrokken kan worden naar een toename in het voortgezet onderwijs. Verdere steun voor deze aanname biedt het feit dat een toename in het aantal in Israël geboren kinderen van basisschoolleeftijd parallel loopt qua timing met de toename in het totale aantal in Israël geboren kinderen in de officiële statistieken van het CBS.⁵⁸

Ten slotte is het relevant om na te gaan wat er bekend is over de motivatie van Joodse ouders in Nederland, als zij een school voor hun kinderen kiezen, en dan vooral de keuze die ze maken tussen Joodse en niet-Joodse scholen.

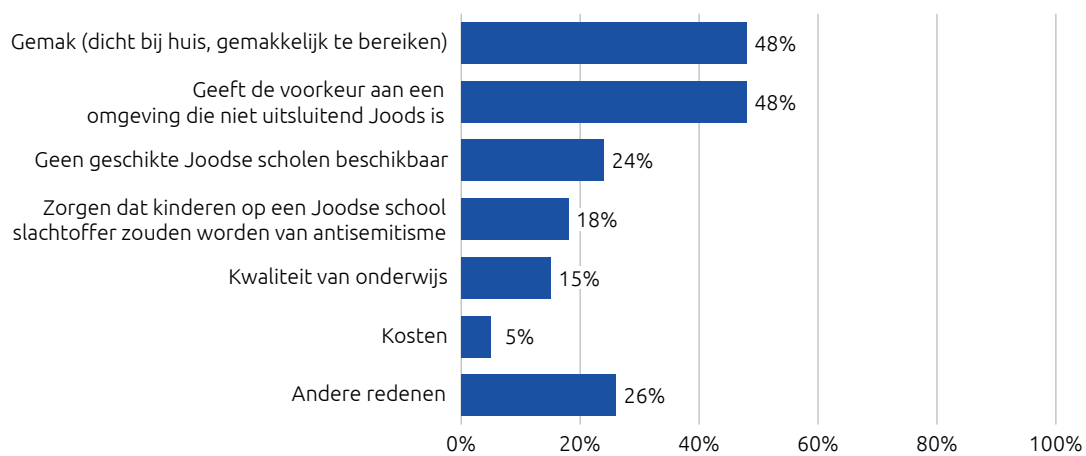
In het FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland is onderzocht waarom ouders een Joodse of niet-Joodse school kiezen voor hun kinderen. De meerderheid van de ouders die voor een Joodse school kozen (meer dan 80%) zei dat ze dit deden om hun kinderen een sterke Joodse identiteit mee te geven. Een veel kleiner aandeel (ongeveer een derde) noemde het academische niveau in Joodse scholen als motief. In dat opzicht lijken Nederlands-Joodse ouders erg op Joodse ouders in andere Europese landen.

Bij Nederlands-Joodse ouders die voor een niet-Joodse school kozen voor hun kinderen, was het academische niveau een bijzaak (Figuur 30). Zij benadrukten dat hun voorkeur was ingegeven door de wens om hun kinderen les te laten krijgen in een omgeving die niet uitsluitend Joods is, afgezien van praktische overwegingen (dat wil zeggen, dat een niet-Joodse school beter bereikbaar was). Bijna 50% van de ouders noemde beide overwegingen. De voorkeur voor een niet-Joodse omgeving is door Joodse ouders in heel Europa als een belangrijke reden genoemd om voor een niet-Joodse school te kiezen voor hun kinderen. Praktische overwegingen zijn belangrijker voor Joodse ouders in Nederland (genoemd door ongeveer 50%) dan in de rest van Europa (ongeveer 35%).⁵⁹ Dit zou kunnen duiden op nog niet aangeboorde mogelijkheden in Nederland: mogelijk zouden Joodse gezinnen die te ver van bestaande Joodse scholen wonen voor een Joodse school hebben gekozen als er een in de buurt zou zijn geweest. Men moet in dit stadium echter niet te snel conclusies trekken; eerst zou er een nadere inventarisatie gemaakt moeten worden van vraag en aanbod om vast te kunnen stellen of één of meer nieuwe of scholen nodig zijn. Desondanks kan deze observatie van pas komen en op zijn minst een discussie binnen de Joodse gemeenschap kunnen aanzwengelen over de vraag of het mogelijk of wenselijk is het Joodse onderwijsaanbod uit te breiden.

57 Dergelijke onderzoeken zijn uitgevoerd in het kader van Joodse gemeenschappen in Groot-Brittannië en Oostenrijk, waarvan onderwijsplanners duidelijk hebben geprofiteerd. Voor de situatie in Groot-Brittannië, zie: (1) Staetsky, L.D. en Boyd, J. 2017. *Will my child get a place? An assessment of supply and demand of Jewish secondary school places in London and surrounding areas*. London: Institute for Jewish Policy Research; en (2) Staetsky, L.D. 2019. *Projections of demand for places in state-funded mainstream Jewish secondary schools in London*. London: Institute for Jewish Policy Research.

58 Zie eerder het hoofdstuk over de populatie met banden met Israël.

59 Data voor Nederland: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). Data voor andere landen in Europa zijn te vinden in: Boyd, J. 2023. *A Jewish or a non-Jewish school: what lies behind parents' decisions about how to educate their children*. London: Institute for Jewish Policy Research.

Figuur 30. Redenen om een niet-Joodse school te kiezen voor hun kinderen als aangegeven door ouders in de Nederlands-Joodse gemeenschap, %

NB: respondent konden meerdere antwoorden geven.

Bron: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen, ZA7491). Niet gewogen aantal ouders: 209.

/ Conclusies

Zowel het rapport als het onderzoeksproject waar het op is gebaseerd – beide tot stand gekomen met financiële steun van de Nederlands-Joodse gemeenschap en de Rothschild Foundation Hanadiv Europe – hebben een grote hoeveelheid informatie opgeleverd. Er zijn ontelbare toepassingen voor de bevindingen denkbaar, en datzelfde geldt voor de mogelijke verdere ontwikkeling van deze kennis. De aan het begin van dit rapport beschreven belangrijkste bevindingen geven de voornaamste empirische resultaten in het kort weer. Wij zullen daar niet meer op ingaan, maar nodigen gebruikers, beleidsmakers en onderzoekers uit hier nota van te nemen en na te denken over manieren waarop deze bevindingen kunnen bijdragen aan nieuw onderzoek of beleid.

In plaats van opnieuw de voornaamste empirische resultaten op te sommen, hebben we ervoor gekozen om hier in te gaan op vier alles omvattende en misschien wel de meest verstrekkende analytische en beleidsmatige lessen:

De Nederlands-Joodse populatie groeit gestaag. Of krimpt in ieder geval niet. Het is vrij zeker dat het aantal Nederlandse Joden tegenwoordig (rond 35.000) vrijwel even groot is als halverwege de jaren zestig, toen de eerste betrouwbare tellingen na de Holocaust werden gedaan. De reden voor deze stabiliteit door de jaren heen is dat een belangrijke instroom van immigranten uit Israël heeft geholpen om de door vergrijzing, lage vruchtbaarheidscijfers en assimilatie veroorzaakte verliezen te compenseren. Zonder de komst van deze Israëli's zou de Joodse populatie in Nederland gestaag afnemen en vergrijzen. Als we echter een andere definitie gebruiken voor Joodse populatie en niet alleen de 'kern' (zelfverkleerde) Joden meetellen, maar ook degenen met Joodse connecties (dat wil zeggen gedeeltelijk Joods, niet-Joodse familieleden en iedereen op wie de Wet op de Terugkeer van toepassing is), ligt het totaal rond de 65.000. Nederlandse Joden zijn een voorbeeld van een typisch Westerse populatie met een laag vruchtbaarheidscijfer en toenemende vergrijzing. Deze kenmerken zijn meer uitgesproken onder Nederlandse Joden dan onder de Nederlandse bevolking als geheel. Een vergrijzende populatie met een laag vruchtbaarheidscijfer kan niet groeien, simpelweg omdat het aantal sterfgevallen groter is dan het aantal geboortes. De enige factor die een daling in het aantal voorkomt en naar alle waarschijnlijkheid zelfs tot groei leidt van de Nederlands-Joodse populatie, is migratie. Israëli's en andere Joden besluiten om zich in Nederland te vestigen en daar een leven op te bouwen en dat gaat de natuurlijke, door een laag vruchtbaarheidscijfer en vergrijzing veroorzaakte daling tegen. Technisch gesproken zorgen Israëli's voor aanwas van de populatie, maar zij komen ook naar Nederland in belangrijke stadia van hun leven, waarin zij gezinnen vormen. De Nederlands-Joodse populatie groeit dus ook door de kinderen die bij de nieuwkomers uit Israël worden geboren.

Er is een bijzondere analytische reden om de groei of niet-afname te benadrukken. Demografisch gezien is het aantal Joden in Europa dalende sinds de jaren veertig van de vorige eeuw. Dit staat onomstotelijk vast. De Holocaust heeft een vernietigende

slag toegebracht aan de Joodse populaties in Europa en de daarop volgende politieke ontwikkelingen waren niet bevorderlijk voor stabilisatie of groei. De massale uittocht van Joden uit Europa naar Israël na de oprichting ervan in 1948 vond plaats in een golfbeweging tussen einde jaren veertig en het begin van de eenentwintigste eeuw. De Joodse vruchtbaarheidscijfers namen af, evenals de vruchtbaarheid van andere Europese populaties. Zoals historicus Bernard Wasserstein opmerkte: *“De demografische vooruitzichten voor Joden in alle grotere centra van de diaspora zijn ontmoedigend ... een realistische demografische projectie voor de Europese Joden over de komende decennia moet daarom uitgaan van een doorzettende scherpe daling. De verdwijning van de Europese joodse populatie vindt niet plaats op een of ander punt in een hypothetische toekomst. Het proces speelt zich voor onze ogen af.”*⁶⁰ De Joodse populatie in Europa is gedaald van 9,5 miljoen in 1939 tot 3,8 miljoen in 1945, tot 3,2 miljoen in 1970 en 1,3 miljoen rond 2020.⁶¹ De situatie in Europa lijkt inderdaad veel op een verdwijnen. Het voorbeeld van de Nederlands-Joodse gemeenschap vraagt om meer aandacht voor de heterogeniteit van de Europese Joodse demografische ervaring. Het aantal Europese Joden is tanende, zoals de cijfers boven laten zien, maar het aantal Nederlandse Joden niet, ondanks het ongunstige natuurlijk saldo.

Recent onderzoek door de European Jewish Demography Unit aan het Institute for Jewish Policy Research heeft uitgewezen dat er andere stabiele of groeiende Joodse gemeenschappen in Europa zijn: Oostenrijk, België en het VK.⁶² Deze gemeenschappen hebben echter allemaal een beduidend aandeel aan streng “orthodoxe” (charedische) en “Traditionele” Joodse populaties. De groei onder charedim is zeer hoog, rond 3,5% - 4% per jaar, en dit drijft de Joodse populaties van deze landen als geheel aan. Dit is niet zo in Nederland. De stabiliteit of groei van het Nederlandse Jodendom is te danken aan een nieuw gedocumenteerde kracht in een Europees kader – migratie, en dan in het bijzonder de migratie van Israëli’s. Het zou in feite juist zijn, om de aanhoudende Europese Joodse demografische situatie een herconfiguratie in plaats van een verdwijnen te noemen, om recht te doen aan de realiteit van stabiele en groeiende Joodse gemeenschappen, zoals die in Nederland. Tussen haakjes, het verdient vermelding dat demografische stabiliteit of groei niet noodzakelijkerwijs hetzelfde is als stabiliteit of groei in de volle rijkheid van Joodse identiteit. Veel indicatoren van Joodse identiteit in Nederland (zoals religiositeit, deelnemen van Joods onderwijs, lidmaatschap van Joodse organisaties) wijzen op een hele beperkte betrokkenheid in vergelijking met andere Europese landen.

Natuurlijk is migratie niet een compleet nieuw gedocumenteerde factor die meespeelt in de geschiedenis van de Joden in Europa. Historisch gezien kwamen Joden voor het eerst naar Europa als resultaat van migratie uit het land Israël, via het Apennijns Schiereiland en zich dan verspreidden door West-, Centraal, Noord- en Oost-Europa. Met de komst van de moderniteit (tegen het einde van de negentiende eeuw) werd Europa een soort ‘exporteur’ van mensen naar Noord- en Zuid-Amerika, een beweging waar Joden een belangrijke rol in

60 Bron van citaat: Wasserstein, B. 1996. *Het einde van een diaspora: Joden in Europa sinds 1945*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press pp. 246-247. Wassersteins cijfers komen oorspronkelijk uit: DellaPergola, S. 1993. *Jews in the European Community: Sociodemographic Trends and Challenges*. AJYB, 93, 25-82.

61 DellaPergola, S. en Staetsky, L. Daniel. *Jews in European at the turn of the Millennium: population trends and estimates*. London: Institute for Jewish Policy Research, p.14.

62 (1) Staetsky, L.D. en DellaPergola, S. 2022. *Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research. (2) Staetsky, L.D. en S. DellaPergola. 2020. *Jews in Austria: a demographic and social portrait*. London: Institute for Jewish Policy Research. (3) Staetsky, L. Daniel. 2024. *A ‘demographic hybrid’: haredi demography in the early 21st century*, geredigeerd door David Myers en Nechumi Malovicki-Yaffe, *New Trends in the Study of Haredi Culture and Society* (purdue.edu).

speelden. In de eerste helft van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw is de Britse Joodse gemeenschap in feite opnieuw gesticht door nieuwkomers uit Oost-Europa. Iets dergelijks gebeurde na de Holocaust ook in de Frans-Joodse gemeenschap, die op een doorslaggevende wijze opnieuw vorm kreeg door nieuwkomers uit Noord-Afrika in de jaren vijftig en zestig. Het Duitse Jodendom werd opnieuw opgebouwd dankzij de komst van Joden uit landen die deel uitmaakten van wat vroeger de Sovjet-Unie was. Het verschil met Nederland is de veel kleinere schaal waarop migratie van Joden naar Europa plaatsvindt. Desondanks weet die gemeenschap zich staande te houden en zich te verjongen, terwijl deze gemeenschap anders toch voorbestemd zou zijn om te krimpen en te verdwijnen.

Dit doet niet af aan het narratief van de achteruitgang van het Jodendom in Europa als geheel. Dat is een reëel verschijnsel. Maar de Nederlandse situatie laat zien dat dit narratief genuanceerder ligt dan het nu wordt gepresenteerd.

Er woont een groot aantal Israëli's in Nederland en dat aantal neemt nog toe tot het punt waarop gezegd kan worden dat de Nederlands-Joodse populatie een 'Israëlisering' ondergaat.

In een historisch perspectief is dit een nog niet eerder vertoonde ontwikkeling, zowel absoluut als relatief gezien. Op dit moment zijn er ongeveer 12.000 Joden in Nederland die banden met Israël hebben. Zij maken een derde van alle Nederlandse Joden uit. Daar komt bij dat de in Israël geboren populatie relatief jong is. Het is niet duidelijk of de fertiliteit (dat wil zeggen het aantal kinderen per vrouw) van deze groep groter is dan de fertiliteit van in Nederland geboren Joden, gezien de jonge leeftijdsopbouw, maar in Israël geboren Joden zijn een belangrijke motor voor groei in de Nederlands-Joodse gemeenschap. Slechts 7.000 van het totale aantal Joden met banden met Israël is daar ook geboren; de rest (rond de 5.000) zijn kinderen van Israëlische ouders die al in Nederland woonden. Ongeveer vier op de tien Joodse baby's die in Nederland worden geboren hebben een Israëlische ouder. Zoals te verwachten, is de invloed van Israëli's het meest merkbaar op plaatsen die draaien om kinderen, zoals scholen. Als het aantal Israëli's zou stijgen, zou dat snel duidelijk worden in het aantal kinderen op Joodse scholen en in de Joodse kinderopvang. Zoals het er nu uitziet, is het aantal leerlingen op sommige Nederlands-Joodse scholen groeiende, en dit houdt duidelijk verband met de aanwezigheid van Israëli's in de populatie. Vergeet niet dat immigranten uit Israël wellicht niet betrokken zijn bij alle aspecten van de Nederlands-Joodse gemeenschap. Hun aanwezigheid in de synagoge is wellicht minder voelbaar dan op scholen. Dit vraagt om nader onderzoek.

In zijn boek uit midden jaren negentig, waarin hij onderzoek deed naar de relatie tussen Israël en de diaspora, "*Het einde van een diaspora*", schreef Bernard Wasserstein: "*En hoe zit het met Israël? Kan deze nieuwe Joodse wereld, nu ze eenmaal is gecreëerd, het evenwicht van de oude herstellen? De Israëlische demograaf Sergio DellaPergola redeneert: "Precies zoals de joden van de diaspora momenteel hun broeders in Israël steunen, zo kunnen we een tijd voorzien waarin de Israëli's hun broeders [in de diaspora] te hulp zullen komen teneinde hun cultureel uitsterven te voorkomen. Het ingewikkelde mechanisme dat dit gewenste evenwicht zou kunnen herstellen, moet echter nog uitgevonden worden."*⁶³ Dertig jaar later zijn de demografische aspecten van het 'ingewikkelde mechanisme' dat hij voor ogen had – de immigratie van Israëli's – 'uitgekomen'. Verschillende factoren zouden invloed kunnen

63 Wasserstein, B. 1996. *Het einde van een diaspora: Joden in Europa sinds 1945*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. p.250. Het interview met DellaPergola is verschenen in: *Tribune Juive*, 10 februari 1994.

hebben op de bereidheid van Israëli's om in de toekomst naar Nederland te komen en daar te blijven, waaronder de economische situatie in het land en de mogelijkheden die het land biedt, de groeiende Islamitische aanwezigheid in de grote steden als gevolg van immigratie door Moslims, en de politieke stabiliteit in het land. Wellicht dat de economische situatie in Israël ook een rol speelt.

Sinds de oprichting als moderne staat, is Israël gegroeid. *'Aliyah'* – de migratie van de diaspora naar Israël – vormt slechts een klein deel van het verhaal. Van 1948 tot eind 2022 heeft immigratie 37% van de groei van de Joodse populatie voor zijn rekening genomen; de rest (63%) is het gevolg van natuurlijke aanwas.⁶⁴ In 2022 werd ongeveer 80% van de Israëlische Joden in Israël geboren. Dit getuigt van het hoge natuurlijke saldo dat gedurende de hele geschiedenis van Israël in stand is gebleven. Het hoge vruchtbaarheidscijfer van Joodse vrouwen in Israël lag tussen 2010 en 2020 iets boven de grens van 3 kinderen per vrouw en lag in 2023 net onder de 3. Nederland en andere landen in West-Europa konden zich in de jaren zestig ook beroemen op deze vruchtbaarheidscijfers, maar daarna niet meer. Israël heeft een sterke economie, die geïntegreerd is in de Westerse economie. Cultureel is Israël sterk verbonden met de Angelsaksische landen.

Deze factoren – grote natuurlijke aanwas en betrokkenheid met de Westerse economie – zijn op zichzelf al van grote betekenis. Israël kan het zich permitteren om een deel van de populatiegroei aan gemeenschappen in de diaspora te 'lenen'. Het inboeten aan populatie op deze schaal (laten we zeggen 200 mensen per jaar, aan Nederland) is verantwoord en nauwelijks voelbaar voor Israël, maar deze cijfers vormen een aanzienlijke toevoeging voor kleine Joodse populaties in Europa, die niet langer op natuurlijke wijze kunnen groeien door het lage vruchtbaarheidscijfer en de toenemende vergrijzing. Nederland in het algemeen en de Joodse gemeenschap daar hebben een proces van 'internationalisatie'⁶⁵ doorgemaakt, en het gebruik van de Engelse taal is wijdverbreid en vanzelfsprekend. Het ligt in de lijn der verwachting dat een dergelijke omgeving Israëli's aanspreekt, die het aantrekkelijk vinden om in een soort Angelsaksische omgeving te leven.

Sommige Europese Joodse populaties zijn opnieuw gevormd in de tweede helft van de twintigste eeuw, zoals eerder genoemd. Het is nog te vroeg voor een algemene uitspraak over de rol van immigratie uit Israël naar Europa, maar we kunnen al wel een hypothese opstellen dat enkele kleine Joodse populaties in Europa zich langzamerhand vernieuwen en van samenstelling veranderen door de komst van Israëli's. Door hun geringe grootte en negatief natuurlijk saldo hebben deze populaties hier niet veel voor nodig. De Joodse demografie staat misschien wel aan de vooravond van een nieuwe realiteit, waarin Israël helpt om de diaspora in stand te houden door deze in haar spectaculaire groei mee te laten delen.

Nederlandse Joden zijn voor het merendeel seculair, net als Nederland als geheel. Een minderheid van de Nederlandse Joden (een op de vijf) is aan een religieuze organisatie verbonden. Eenzelfde deel identificeert zich uitdrukkelijk als "Traditioneel" of "Orthodox". Slechts een op de vier kiest ervoor om hun zonen te laten besnijden en een op de drie kiest voor een Joodse begrafenis. Een nog kleiner deel van de Nederlandse Joden (10%-15%)

64 Israëlisch Centraal Bureau voor Statistiek. Statistical Abstract of Israel 74 (2023), Tabel 2.12, 2.8, 2.41.

65 De opmerking over "internationalisatie" stamt van Ruben Vis, algemeen secretaris van het Nederlands Israelitisch Kerkgenootschap (NIK), in een interview met de auteur in mei 2023.

gaat elke week naar de synagoge of houdt zich nauwgezet aan religieuze tradities. De mate van secularisme onder Nederlandse Joden is opvallend. Eenzelfde mate van naleving of liever gezegd niet-naleving kan verder alleen worden gevonden onder Joden in Oost-Europa, Scandinavië en, voor wat betreft enkele indicatoren, in de Verenigde Staten. Er lijken twee routes te zijn naar een vrij radicale secularisatie onder zowel Joden als niet-Joden. Het Oost-Europese patroon – een opgelegd, althans aanvankelijk, secularisme onder een socialistisch regime – en het Noordelijke patroon, dat meer organisch en vrijwillig is. Het Nederlandse Jodendom volgt dat laatste patroon.

Dit is op zichzelf geen geheel nieuwe realisatie, omdat secularisme al decennia lang typisch voor het Nederlandse Jodendom is geweest, hoewel de mate waarin het nu is gedocumenteerd ongekend is. We hebben ervoor gekozen om niet te verwijzen naar bepaalde specifieke beleidslessen op gemeenschapsniveau die hierop zijn gebaseerd, omdat dit iets is waar de Nederlands-Joodse gemeenschap over moet nadenken. Op een analytisch niveau is de les echter duidelijk. In veel Europese landen is er tegenwoordig veel interesse voor de veranderende etnische en religieuze samenstelling van de samenleving. Hiertoe zijn op grote schaal onderzoeken uitgevoerd, zoals het onderzoek naar sociale samenhang en welzijn (SSCW) in Nederland. Naast verschillende andere vragen, werd respondenten ook naar hun religie gevraagd. Op basis van deze onderzoeken zijn statistieken opgesteld van de religieuze samenstelling. De voornamelijk seculiere instelling van Nederlandse Joden betekent dat onderzoek door middel van een vraag over religie vrijwel zeker tot een te laag resultaat leidt. Sommige Joodse respondenten die zichzelf uitsluitend zien in etnische en seculiere termen en niet in religieuze, noemen zich misschien niet-Joods in antwoord op een vraag over hun religie. Een effectievere manier om te vragen naar Joods-zijn in een onderzoek is om naar Joodse etniciteit te vragen, wat ook gedaan wordt in sommige onderzoeken buiten Nederland.

Het is vermeldenswaard dat enkele wezenlijke delen van de Joodse wereld desecularisatie doormaken als gevolg van demografische veranderingen, dit in sterke tegenstelling tot Nederland. Een voorbeeld daarvan is de Joodse populatie van Antwerpen in België, waar de meerderheid charedisch is, zelfs zodanig dat charediem een derde van de Joden in België als geheel uitmaken. Dit is nieuw. In de jaren zestig maakte de charedische populatie van Antwerpen slechts 16% uit van alle Joden in die stad, en maar 5% van alle Joden in België. De verandering die sindsdien is opgetreden, is op alle vlakken een demografische en sociale revolutie. Eenzelfde desecularisatieproces, zij het met minder opzienbarende resultaten, is opgetreden onder Joden in het Verenigd Koninkrijk en Israël.⁶⁶

De mate van zekerheid over de demografische situatie van Nederlandse Joden op dit moment is zeer groot, ten minste in relatie tot het verleden, heden en de toekomst op de middellange termijn. De Nederlands-Joodse gemeenschap kent een lange traditie van zelfreflectie en onderzoek. Door de jaren heen, na zich hersteld te hebben van de Holocaust, heeft de gemeenschap diverse onderzoeksprojecten geïnitieerd en gefinancierd en medewerking verleend aan demografische deskundigen of deze ingehuurd. De bereidheid van de gemeenschap om middelen te besteden aan demografisch en sociaal onderzoek, heeft zijn vruchten afgeworpen. De meer recente projecten borduren voort

66 Zie (1) België: Staetsky, L.D. en DellaPergola, S. 2022. *Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research. (2) Staetsky, L. Daniel. *Haredi Jews around the world: population trends and estimates*. London: Institute for Jewish Policy Research.

op eerdere projecten en als gevolg daarvan is er nu meer zekerheid over het aantal Joden in Nederland en hun kenmerken dan ooit, en over de numerieke ontwikkeling van deze populatie. Dit is opmerkelijk, zeker gezien het feit dat informatie over Joden niet ontleend kan worden aan de officiële census in Nederland.

Met het verstrijken van de tijd wordt het makkelijker om sommige soorten informatie te verkrijgen en te verwerken. Het CBS maakt gedetailleerde overzichten beschikbaar van de verdeling van niet in Nederland geboren populaties, waaronder die van Israëli's, zowel zij die in Israël zijn geboren als hun kinderen. De onderwijsautoriteiten en Joodse scholen in Nederland houden de aantallen Joodse leerlingen bij. Joodse gemeenschapsinstellingen houden het aantal leden bij, het aantal Joodse begrafenissen en het aantal besnijdenissen. Het European Agency for Fundamental Rights voert periodiek onderzoeken uit naar Joden in Europa, waaronder Nederland. Eerdere pogingen om een schatting te maken van de demografische kenmerken van Joden in Nederland beslaan diverse publicaties en kunnen worden geraadpleegd. Al deze data zijn aan ons ter beschikking gesteld ten behoeve van dit project. Onze inzichten zijn gebaseerd op onze interpretatie van de informatie uit deze bronnen. We adviseren de leiders van de Nederlands-Joodse gemeenschap om over tien jaar vanaf nu demografische deskundigen opdracht te geven opnieuw een grote historische schatting van de Joodse populatie in Nederland volgens de hier beschreven lijnen uit te voeren. Tussen nu en dat moment kunnen de door het CBS en Joodse scholen over Israëli's bijgehouden data worden geraadpleegd om inzicht te krijgen in de belangrijkste numerieke ontwikkelingen van de Nederlands-Joodse gemeenschap. Mocht de groei van de Nederlands-Joodse gemeenschap zich doorzetten, dan zal dat naar verwachting direct zichtbaar zijn in de op jaarbasis beschikbare data over Israëli's en de data van Joodse scholen.

Hoewel dit rapport een aanzienlijk terrein bestrijkt, is er nog meer waar we niet aan toe zijn gekomen. In onze keuze voor de te behandelen onderwerpen hebben we ons laten leiden door wat relevant is voor het beleid en voor de continuïteit. De Nederlands-Joodse gemeenschap is in het verleden al het onderwerp van onderzoek geweest en het was ons doel om dit onderzoek uit te bouwen en te consolideren. Wij raden de instellingen, beleidsmakers en leiders van de Nederlands-Joodse gemeenschap aan om andere, meer specifieke en nauw geformuleerde terreinen en beleidsgebieden te overwegen en onderzoek hiernaar te laten doen volgens specifieke onderzoekslijnen. De bestaande data bieden een breed scala aan mogelijkheden. Het is absoluut mogelijk om bijvoorbeeld een gedetailleerde analyse op te stellen van de status van jong en oud in de gemeenschap. Om echt van waarde te zijn, dient dergelijk onderzoek gebaseerd te worden op specifieke vragen. Hetzelfde geldt voor de vraag hoe Nederlandse Joden kijken naar antisemitisme en hun ervaringen in dit opzicht, en wat zij vinden van hun plek in de Nederlandse samenleving en of zij zich hier veilig voelen. Er is meer dan genoeg materiaal over dit onderwerp, dat nader onderzocht kan worden, ook weer bij voorkeur met een concrete agenda in het achterhoofd. Zoals Rabbi Tarfon ons maant: *“Het is niet je plicht om het werk te voltooien, maar je hebt ook niet de vrijheid het te verwaarlozen.”*⁶⁷

67 Pirkei Avot, 2.16. <https://www.sefaria.org>.

/ Bijlage over gebruikte methodiek: Schatting van de grootte van de Joodse populatie in Nederland en de groeicomponenten

Deel 1. Schatting van de grootte van de Joodse populatie in Nederland

Overzicht van bronnen

Sinds 1960 bevatten nationale censusonderzoeken in Nederland geen vragen over religie en/of etniciteit waardoor Joden zich als zodanig zouden kunnen identificeren. Tegenwoordig gaan Nederlandse censusonderzoeken af op de door gemeentes bijgehouden administraties en deze bevatten geen informatie over religie of etniciteit. In het verleden werd voor censusonderzoeken van een andere methodiek gebruik gemaakt. Bij een traditionele census, op basis van een van-deur-tot-deur volkstelling, werden ook data over religie verzameld. Deze vorm van census is in de jaren zeventig afgeschaft. In die tijd wilden Joden zich echter niet als zodanig te laten registreren, gezien de buitengewoon kwalijke rol die de bevolkingsregisters speelden bij de massamoord op Nederlandse Joden tijdens de Duitse bezetting van Nederland. Daarom waren gedurende het hele tijdperk na de Holocaust andere, indirecte, methodes nodig om een schatting te maken van het aantal en de kenmerken van Joden in Nederland.

Hiertoe heeft de Nederlands-Joodse gemeenschap door de jaren heen verschillende grote onderzoeksprojecten opgezet, met de hulp van demografische deskundigen, om de grootte van de Nederlands-Joodse populatie in te kunnen schatten. De meest opvallende hiervan waren de Joodse census uit 1966 en de toetsingen rond 2000 en 2009.

Deze projecten omvatten: (1) onderzoeken naar Nederlandse Joden; (2) toepassingen van demografische schattingen; (3) de ontginning van de via het CBS beschikbaar gestelde bevolkingsgegevens (vooral met betrekking tot de Israëlische immigrantenpopulatie); en (4) het onderzoeken van administratieve gegevens betreffende Nederlandse Joden zoals de resultaten van het project betreffende de MAROR-gelden. Hieronder is meer informatie over deze projecten te vinden.

Dit rapport was ten dele bedoeld om een nieuwe serie schattingen te verkrijgen van de grootte en kenmerken van de Nederlands-Joodse populatie. Hiertoe hebben we verschillende routes gevolgd. Ten eerste hebben we de bronnen, aannames en conclusies van eerdere schattingen nader onderzocht, met het inzicht van nu en enkele nieuwe data. Dit vormt een groot deel van de hieronder volgende analyse.

Ten tweede hebben we compleet nieuwe bronnen onderzocht en gebruikt. In Nederland zijn dat bijvoorbeeld Joodse scholen. Joodse scholen en de onderwijsautoriteiten in Nederland houden nauwkeurig gegevens bij over het aantal kinderen, onderverdeeld naar leeftijd/onderwijsfase. Als het aantal Joodse kinderen op Joodse scholen bekend is en het aandeel van deze kinderen op het totale aantal Joodse kinderen, maakt dat het mogelijk de grootte van de gehele populatie te reconstrueren, met behulp van bepaalde aannames over de leeftijdsverdeling van een bepaalde populatie. Deze benadering is in het verleden met succes gebruikt in zowel een Joods als niet-Joods kader, zowel om de tekortkomingen van andere bronnen te corrigeren als om geheel nieuwe schattingen op te kunnen stellen.⁶⁸

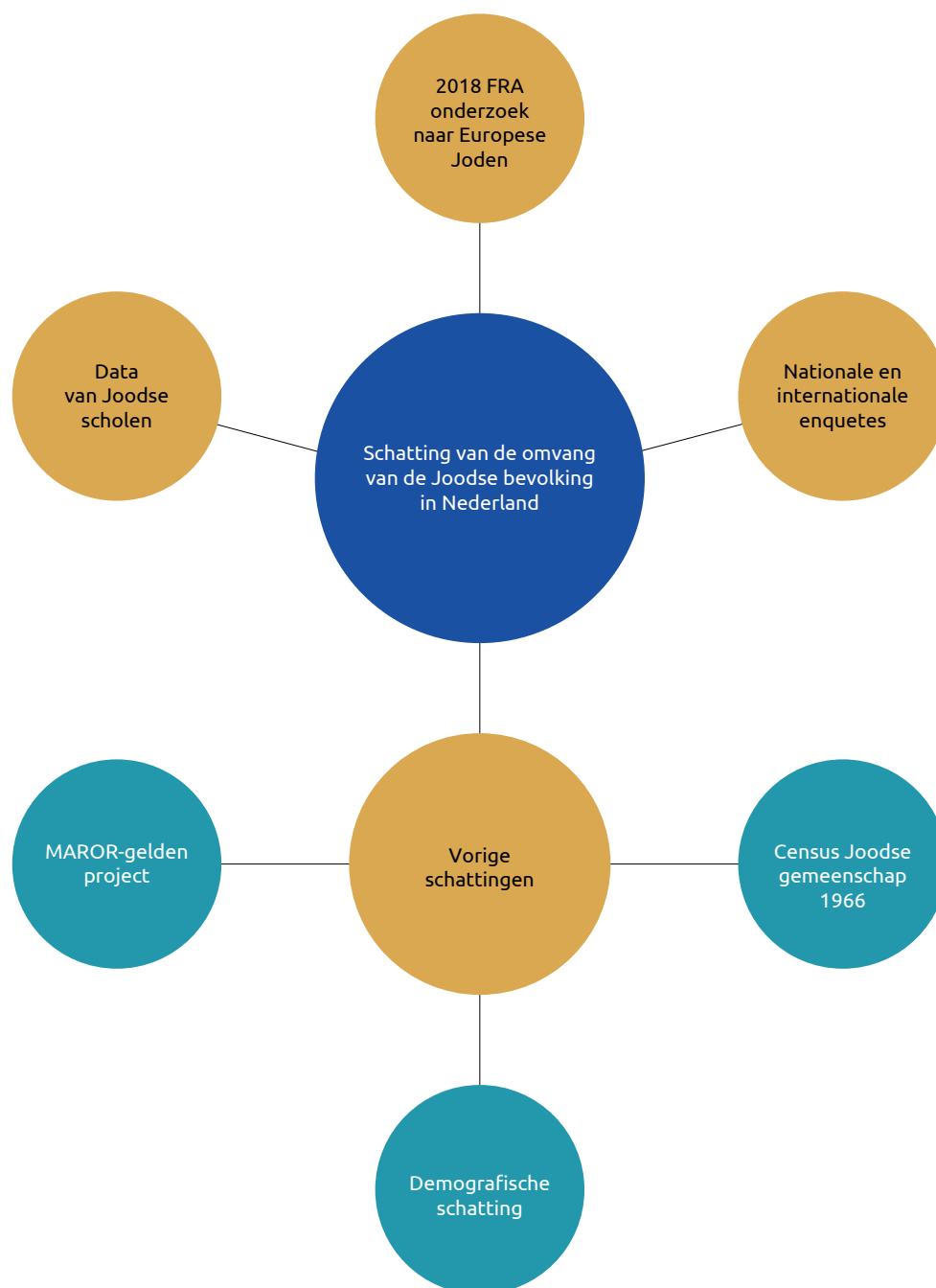
Tenslotte zijn er in recente jaren een aantal nationale en internationale onderzoeken uitgevoerd in Europa, waarin ook een vraag over religie werd gesteld, zoals het Europees Sociaal Onderzoek, en onderzoeken naar sociale samenhang en welzijn in Nederland. Deze laten een groeiende belangstelling voor religieuze diversiteit zien. Dit zijn ook waardevolle inspanningen om het gebrek aan informatie over religie in censusonderzoeken te compenseren, nadat sommige Europese landen, waaronder Nederland, van de traditionele census overstapten op een administratieve, op registers gebaseerde census. Let wel, de uit deze onderzoeken voortkomende steekproefgroottes zijn vaak onvoldoende voor een correcte inschatting van kleine minderheidspopulaties. Desondanks hebben we deze grondig bestudeerd om eventuele inzichten te kunnen benutten.

Naast deze bronnen hebben we ook gebruik gemaakt van de Nederlandse steekproef uit het in 2018 door het European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) uitgevoerde onderzoek naar de beleving van en ervaring met antisemitisme onder Joden. De Nederlandse steekproef omvatte 1202 waarnemingen. Hier en in de rest van het rapport wordt hiernaar verwezen als het FRA 2018 onderzoek of afgekort FRA 2018. In FRA 2018 werden ook vragen gesteld over Joodse demografie en Joodse identiteit. Deze informatie maakt aannames mogelijk over bijvoorbeeld de keuze voor Joodse scholen door Joden in Nederland, naast het gebruik van andere gegevensbronnen.

Figuur 1A geeft de belangrijkste bronnen weer die voor de schatting van de populatiegrootte en kenmerken van Joden in Nederland in dit project zijn gebruikt. Elke bron is gebruikt om hetzij tot een onafhankelijke schatting te komen, hetzij om andere bronnen aan te vullen. De uiteindelijke schatting is ontstaan uit data uit verschillende bronnen.

68 Zie: (1) Anderson, B. en Silver, B. 1985. 'Estimating census undercount from school enrolment data: and application to the Soviet censuses of 1959 and 1970,' *Demography* 22 (2): 289-308; (2) Staetsky, L. D. en Boyd, J. 2016. *The rise and rise of Jewish schools in the United Kingdom: numbers, trends and policy issues*. London: Institute for Jewish Policy Research; (3) Staetsky, L. D. en DellaPergola, S. 2022. *Jews in Belgium: a demographic and social portrait of two Jewish populations*. London: Institute for Jewish Policy Research; (4) Staetsky, Daniel. 2022. *Haredi Jews around the world: population trends and estimates*. London: Institute for Jewish Policy Research.

Figuur 1A. De Joodse populatie in Nederland rond 2020: Bronnen gebruikt voor schatting

Het FRA 2018 onderzoek: informatie over methodiek

Het 2018 FRA onderzoek naar Joden is uitgevoerd door JPR in samenwerking met Ipsos, een internationaal onderzoeks- en adviesbureau. JPR was verantwoordelijk voor het dataverzamelingsproces en de kwaliteitsbeoordeling van het onderzoek na het veldwerk. Bij het onderzoek is een grote hoeveelheid informatie verzameld over de sociaal-demografische kenmerken van Joden en hun Joodse identiteit. In dit rapport worden deze data gepresenteerd, waarbij de Nederlands-Joodse gemeenschap nader wordt beschreven. We hebben deze data ook gebruikt om andere bronnen van sociaal-demografische informatie over de Nederlands-Joodse gemeenschap te kalibreren.

Het 2018 onderzoek bestond uit een opt-in online onderzoek, dat over een periode van zeven weken in mei en juni 2018 werd gehouden. De online vragenlijst kon op diverse apparaten worden ingevuld: laptop, computer, tablet en smartphone. De in aanmerking komende deelnemers waren allen Joden van 16 jaar en ouder, die zichzelf als zodanig identificeerden, en woonachtig waren in een van de aan het onderzoek deelnemende landen: Oostenrijk, België, Denemarken, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Italië, Letland, Nederland, Polen, Spanje, Zweden en het VK. De vragenlijst kon worden gestart door middel van een open weblink waaraan Joodse organisaties, de media en sociale netwerken binnen het hele spectrum van religieuze levensstijlen uitgebreid bekendheid hadden gegeven. De deelnemers die zo werden bereikt, werden daarna aangespoord om de link te delen met andere Joodse vrienden, kennissen en collega's. De steekproef van 1.202 Nederlandse Joden die zo ontstond, kan het beste worden gezien als een zogenaamd '*convenience sample*'.

Gezien de aard van de in FRA 2018 gebruikte steekproef, is het van belang dat de betrouwbaarheid daarvan duidelijk is. De mate waarin de Nederlands-Joodse steekproef representatief is voor de Nederlands-Joodse populatie kan niet precies worden vastgesteld. Desondanks beschouwen wij dit als een voldoende betrouwbare bron van informatie over de Joodse identiteit van Joden in Nederland, op basis van de volgende overwegingen:

1. De ervaring leert dat *convenience samples* zoals die van het 2018 FRA onderzoek enigszins selectief zijn: vaak zijn hierin te weinig zeer geassimileerde en onafhankelijke Joden vertegenwoordigd, maar ook te weinig streng orthodoxe Joden, om twee verschillende redenen. De zeer geassimileerde en onafhankelijke Joden worden wellicht niet bereikt, als het onderzoek door Joodse organisaties wordt verspreid, en zelfs niet door de verwijzingen vanuit die organisaties, omdat deze Joden simpelweg te ver afstaan van het Joodse leven. Streng orthodoxe Joden daarentegen kunnen wel op die manier worden bereikt, maar brengen doorgaans minder tijd online door dan anderen. Beide groepen waren ondervertegenwoordigd in het FRA onderzoek in verschillende landen met goed gedocumenteerde Joodse verbondenheid en religieuze samenstelling (bijv. Oostenrijk, Frankrijk, Polen, het VK), hoewel in andere landen met sterk gecentraliseerde systemen van het bij een gemeenschap horen (zoals Italië en Duitsland) de overeenkomst met benchmarks aanzienlijk beter was. In Nederland zijn weinig streng orthodoxe Joden, en de enige zorg was of de zeer geassimileerde segmenten voldoende vertegenwoordigd zouden zijn. Omdat de samenstelling van alle Europees Joodse steekproeven voor een bepaald land vergeleken zou kunnen worden met sociaal-demografische benchmarks van Joodse populaties, in het bijzonder met betrekking tot geslacht, leeftijd en Joodse identiteit, kon een weging worden ontwikkeld om de steekproef te corrigeren. Voor Nederlandse Joden waren goede

benchmarks beschikbaar op basis van eerder onderzoek naar Nederlandse Joden, met name de onderzoeksprojecten uit 1999 en 2009. Bij alle in dit rapport opgenomen analyses, die gebruik hebben gemaakt van het 2018 FRA onderzoek, is weging toegepast om beter aan te sluiten bij de kenmerken van de Joodse populatie.

2. In het geval van Nederland dient te worden opgemerkt dat de correctie door middel van weging ertoe heeft geleid dat het aandeel Joden dat verschillende religieuze gebruiken naleeft, kleiner is geworden. Bijvoorbeeld met betrekking tot het regelmatig bijwonen van een seder met Pesach, is het ongewogen aantal voor Nederland 76% terwijl, na toepassing van weging op de samenstelling, dat aantal is teruggebracht tot 63%. Als het gaat om vasten met Jom Kippoer, zijn die aantallen 58% respectievelijk 44%. Voor wekelijks bezoek aan de synagoge wordt dit 26% respectievelijk 14%. Het aantal gemengde huwelijken onder Nederlandse Joden bedraagt 40% in de ongewogen steekproef en 57% in de gewogen steekproef. Zelfs na weging kan de steekproef te hoge percentages aangeven voor de naleving van gebruiken en andere vormen van betrokkenheid bij het Joodse leven, doordat de meest geassimileerde en niet-gebonden Joden nog steeds ondervertegenwoordigd zijn. Op basis van onze eerdere inschattingen stellen we voor dat de lezer er rekening mee houdt, dat de genoemde cijfers wellicht 5%-10% te hoog zijn. Dit geldt echter niet voor de resultaten van subgroepen van de Joodse populatie, die gedefinieerd zijn door de mate van religiositeit en naleving (zoals "orthodox", "reform/progressief", "traditioneel") – de genoemde resultaten zijn aanzienlijk minder of zelfs helemaal niet door een dergelijke te hoge schatting beïnvloed. De te hoge schatting voor de steekproef als geheel wordt vooral veroorzaakt door het compositie-effect, dat wil zeggen de achtergebleven presentie van de meest geassimileerde/niet-gebonden Joden.
3. De belangrijkste Nederlands-Joodse organisaties die betrokken waren bij het verspreiden van het onderzoek onder hun leden/geaffilieerden/abonnees waren: Joods Maatschappelijk Werk; het NIK – een overkoepelende organisatie van Joodse gemeenschappen in Nederland; liberale synagoges in Amsterdam en de rest van Nederland; Esnoga – de Portugees-Israëlietische gemeente in Amsterdam; het Nieuw Israëlietisch Weekblad – een Nederlands-Joods weekblad met een mediaportal; en de studentenvereniging IJAR. Wij schatten, dat door alle betrokken organisaties aan zo'n 15.000 adressen e-mails verstuurd zijn met een uitnodiging en een link om aan het onderzoek mee te werken. Dit aantal is gebaseerd op schattingen door de verschillende organisaties van de grootte van hun eigen bestanden. Het kan zijn dat de emaillijsten van de verschillende organisaties elkaar overlappen, dus 15.000 is het maximaal aantal personen dat bereikt werd; het werkelijke aantal is zeer waarschijnlijk lager maar kan niet exact worden vastgesteld. Er zijn naar schatting 30.000 Joden in Nederland van 16 jaar en ouder, wat betekent dat het onderzoek maximaal 50% van de volwassen Nederlandse Joden zou kunnen hebben bereikt. Het betekent ook dat ongeveer 4% van de in aanmerking komende Nederlandse Joden reageerde op het 2018 FRA onderzoek ($1.202/30.000 \cdot 100$). Vanzelfsprekend bestreek het onderzoek het hele religieuze en sociale spectrum van Nederlandse Joden.
4. Hoewel de verspreiding van het onderzoek door organisaties overheerste, was dat niet de enige route. Ook informele doorverwijzing speelde een belangrijke rol. 60% van de respondenten zeiden dat ze waren uitgenodigd om mee te doen aan het onderzoek via een email van een organisatie of online-netwerk, 20% zei dat iemand hun over het onderzoek had verteld of de link had doorgestuurd, en ongeveer 9% zei

dat ze ergens anders over het onderzoek hadden gehoord, maar gaven geen specifieke bron (meerdere antwoorden waren mogelijk). Dit is een teken van de potentieel aanzienlijke aandacht voor het onderzoek onder de Joodse populatie buiten de ‘inner circle’ van diegenen die het meest betrokken zijn bij Joodse organisaties. We zien de steekproef als hybride. Naar onze mening vertegenwoordigt de steekproef: (a) de georganiseerde Joodse gemeenschap, waaronder de leden, geaffilieerden en abonnees van verschillende Joodse gemeentes, organisaties en media; en (b) degenen die geen deel uitmaken van de georganiseerde Joodse gemeenschap, maar binnen bereik zijn van de leden en geaffilieerden en met de georganiseerde gemeenschap verbonden zijn via familie en andere sociale of organisatorische netwerken. Bij de voorbereiding van deze publicatie zijn data van FRA 2018 gebruikt, die vrij beschikbaar zijn (GESIS Data Archive, Keulen. ZA7491). Deze dataset van FRA 2018 maakt geen onderscheid tussen verschillende geografische locaties in Nederland. Alle hierin, in de bewijsstukken en in de tekst opgenomen informatie die specifiek is voor bepaalde locaties, is gebaseerd op de resultaten van een onafhankelijk door JPR in 2021 uitgevoerde verzameling van data van synagoges, scholen en bestuurlijke bronnen met betrekking tot Joden in Nederland. De hieruit verkregen inzichten zijn daarna, zoals eerder vermeld, geïntegreerd in de openbaar beschikbare dataset van FRA 2018. Hieraan konden alle cijfers die specifiek waren voor bepaalde locaties worden ontleend.

Herevaluatie van eerdere schattingen

Sinds halverwege de jaren vijftig heeft de Joodse gemeenschap in Nederland verschillende schattingen uitgevoerd om inzicht te krijgen in de grootte en samenstelling van de Nederlands-Joodse populatie. Het eerste project is uitgevoerd in 1954, het tweede in 1966. In dit laatste project, dat uiteindelijk de basis werd voor de statistieken over Nederlandse Joden, werd vastgesteld dat toentertijd 29.000-30.000 Joden in Nederland woonden. Deze schatting ging af op de administratieve statistieken van Joodse gemeentes in het hele land en gemeentelijke bevolkingsregisters. Er werd vermoed dat de schatting enigszins te laag was, in het bijzonder met betrekking tot Joden die niet geaffilieerd waren met religieuze gemeenschappen en Joden die niet woonachtig waren in Amsterdam, Den Haag of Rotterdam. Een volgend onderzoek aan het begin van de volgende eeuw maakte duidelijk in hoeverre die inschatting te laag was, en gaf onderzoekers de kans om de schatting bij te werken en vormde daarmee ook het uitgangspunt voor alle volgende schattingen (Van Imhoff, Van Solinge en Flim 2001, Van Praag 1971).

Een belangrijke kanttekening hierbij is dat de vroegste onderzoeken naar de Nederlands-Joodse populatie en de onderzoeken die daarna volgden, de essentiële schatting – het aantal Joden dat nauw aansluit bij wat gezien wordt als de ‘Joodse kernpopulatie’ – hebben opgeleverd evenals schattingen van de grootte van populaties die met Joden verbonden zijn, bijvoorbeeld door huwelijk of andere familiebanden. De ‘Joodse kernpopulatie’ bestaat uit mensen die zich uitdrukkelijk identificeren als Joden wanneer hun daarnaar wordt gevraagd, bijvoorbeeld in een census of onderzoek. Dit is niet hetzelfde als de definitie van Joods-zijn volgens Joods recht of halacha (waarbij een Jood wordt gedefinieerd als iemand met een Joodse moeder of iemand die tot het Jodendom is overgegaan volgens de Joodse wet), maar wel bijna. 82% van Joden die zichzelf als zodanig identificeert in het 2018 FRA onderzoek gaf aan een Joodse moeder te hebben. Hoewel niet altijd bruikbaar in het kader van demografisch onderzoek, is de pure *halachische definitie* het meest algemeen aanvaard in de Joodse wereld en vergelijkbaar in verschillende landen en tijden. Belangrijker nog, deze definitie kan worden toegepast ter vergelijking van de wereldwijde schattingen van Joodse populaties over meer jaren zoals verschenen in het hoofdstuk over “World Jewish

Population” van het *American Jewish Year Book*. Analyses en de meeste hier genoemde resultaten gaan daarom uit van deze definitie (of om precies te zijn, de meer bruikbare ‘Joodse kernpopulatie’ variant daarvan). In het hoofddeel van het rapport hebben we ook aanvullende schattingen opgenomen voor niet-kernpopulaties die connecties hebben met Joden, namelijk mensen met een Joodse ouder die zichzelf wellicht niet als Joods beschouwen en/of niet als zodanig worden gezien door anderen; niet-Joodse familieleden; en iedereen die in aanmerking komt voor immigratie naar Israël volgens de huidige Wet op de Terugkeer. Het gaat hier om de complexiteit van Joods leven, waarbij uitdrukkelijk wordt erkend dat niet-kernpopulaties op diverse manieren relevant kunnen zijn voor beleidsmakers die zich bezig houden met Joden en Joods leven. Deze methodologie sluit aan op die van het *American Jewish Year Book*.

De resultaten van het onderzoek uit 1966 vormen de hoeksteen waarop latere schattingen zijn gebaseerd. In 2000, meer dan dertig jaar later, volgde een nieuwe schatting van het aantal Nederlandse Joden. Deze schatting was het resultaat van een demografische schatting. Dat wil zeggen toepassing van de geboorte- en sterftcijfers van de Nederlandse bevolking, op het in het onderzoek uit 1966 genoemde basisaantal Joden na correctie om aan te sluiten op de realiteiten van Joodse demografie. Van Joodse sterfte- en vruchtbaarheidscijfers in het bijzonder werd aangenomen dat deze lager waren dan die van de Nederlandse bevolking als geheel, en dichter lagen bij de hoger opgeleide en welvarender segmenten daarvan. De resultaten laten zien dat tussen 1966 en 2000 relatief weinig veranderingen optraden in de grootte van de Nederlands-Joodse populatie: op 1 januari 2000 woonden er 28.000-31.000 Joden in Nederland. De conclusie toentertijd was dat rekening houdend met de onzekerheid van de aanvankelijk te late telling, de Joodse populatie in Nederland in feite stabiel was gebleven gedurende die periode. Als er al een daling was in het aantal Nederlandse Joden in de afgelopen drie decennia van de twintigste eeuw, dan zou dat ten hoogste 5% zijn geweest (Van Imhoff, Liefbroer en Dourleijn 2001).

De meest recente schatting daarvoor, stamt uit 2009. Hierin werd het basisgetal uit 1966 aan nader onderzoek onderworpen, evenals de aannames over vruchtbaarheids- en sterftcijfers, om zo de telling van de Joodse populatie bij te werken voor het begin van de eenentwintigste eeuw. Deze demografische werkzaamheden werden ondersteund door een grootschalig project, dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw is gestart, om Nederlands-Joodse overlevenden van de holocaust te compenseren (MAROR-gelden). Hiervoor moesten de overlevende Joodse aanvragers zich registreren, wat een databestand opleverde van Nederlandse Joden, dat los stond van het in de hiervoor genoemde demografische schattingen genoemde aantal. Een vergelijking tussen het aantal mensen dat zich voor MAROR had geregistreerd rond 2000 en de onafhankelijke demografische schattingen van Joden in die tijd gaf aan, dat de schatting van de Joodse populatie te laag was (1) voor het basisaantal (1966), zoals reeds vermoed, en (2) voor de hele periode tussen 1966-2000, doordat gebruik was gemaakt van sterftcijfers die te hoog waren voor deze populatie. Dit besef maakte het mogelijk om het basisaantal Joden in 1966 te herzien en de aannames over sterftcijfers vanaf dat moment bij te stellen (in het bijzonder door te werken met een set lagere sterftcijfers voor Joden). Daarnaast kregen de onderzoekers die werkten aan de schatting in 2009 via het CBS nieuwe informatie ter beschikking over migratie uit Israël en de leeftijdsopbouw van migranten. Deze informatie leidde tot het inzicht dat migratie een steeds belangrijkere factor werd in de groei van de Nederlands-Joodse populatie in de eenentwintigste eeuw. Ten eerste droeg migratie bij aan de groei van de Nederlands-Joodse populatie, doordat meer migranten uit Israël naar Nederland kwamen dan vertrokken. Ten tweede profiteerde het vruchtbaarheidscijfer van

deze jonge migranten. Een gedetailleerd overzicht van overwegingen en bijstellingen is opgesteld door Van Solinge en Van Praag (2010) en is te vinden in de appendices.

Samengevat, de in het onderzoek uit 2009 verzamelde inzichten en data maakten het mogelijk de schatting van de grootte van de Nederlands-Joodse populatie voor de periode van 1966-2000 met terugwerkende kracht te herzien en een volgende schatting op te stellen voor 2010-2020. Deze nieuwe cijfers (zie hieronder) gaven aan dat de Nederlands-Joodse populatie in de tweede helft van de twintigste eeuw heel langzaam groeide en naar verwachting door zou groeien, en zelfs sneller, in de eerste twintig jaar van de eenentwintigste eeuw.

Tabel 1A. Aantal Joden in Nederland: samenvatting van de herziene schatting uit 2009

Jaar/Aantal	1966 (1 Jan)	2000 (1 Jan)	2010 (1 Jan)	2020 (1 Jan)
Aantal Joden in Nederland (oorspronkelijk afgerond)	circa 34.000	35.665	36.924	38.255

Dit waren de conclusies uit 2009. Het huidige project, dat in de loop van 2023 is uitgevoerd, had ten dele als missie om deze conclusies nogmaals onder de loep te nemen met het inzicht van nu. Lijkt de op de vooravond van 2010 ontworpen methodiek nu nog steeds redelijk? Zijn er sindsdien nieuwe ontwikkelingen geweest in data die de oorspronkelijke zienswijze uit 2010 ondersteunen of juist tegenspreken? Is de schatting voor 2010, opgesteld in 2009, nu nog aanvaardbaar? Hieronder gaan we in op elk onderdeel van de demografische schatting. Hieruit trekken we conclusies en geven we aan hoe verder te gaan.

Bronnen schatting 1966

Van Imhoff, E., H. Van Solinge, B.J. Flim. 2001. 'A reconstruction of the size and composition of Jewish Holocaust survivors in the Netherlands, 1945'. *Population Research and Policy Review* 20: 457–481.

Van Praag, Ph. 1971. *Demografie van der Joden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Bronnen schatting 2000

Van Imhoff, E., A.C. Liefbroer, E. Dourleijn. 2001. Het aantal der Joden in Nederland. In: Van Solinge, H. and M. de Vries (eds.), *De Joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het Jodendom*. Amsterdam: Aksant, pp. 90–104.

Bronnen schatting 2009

Van Solinge, H. and Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB.

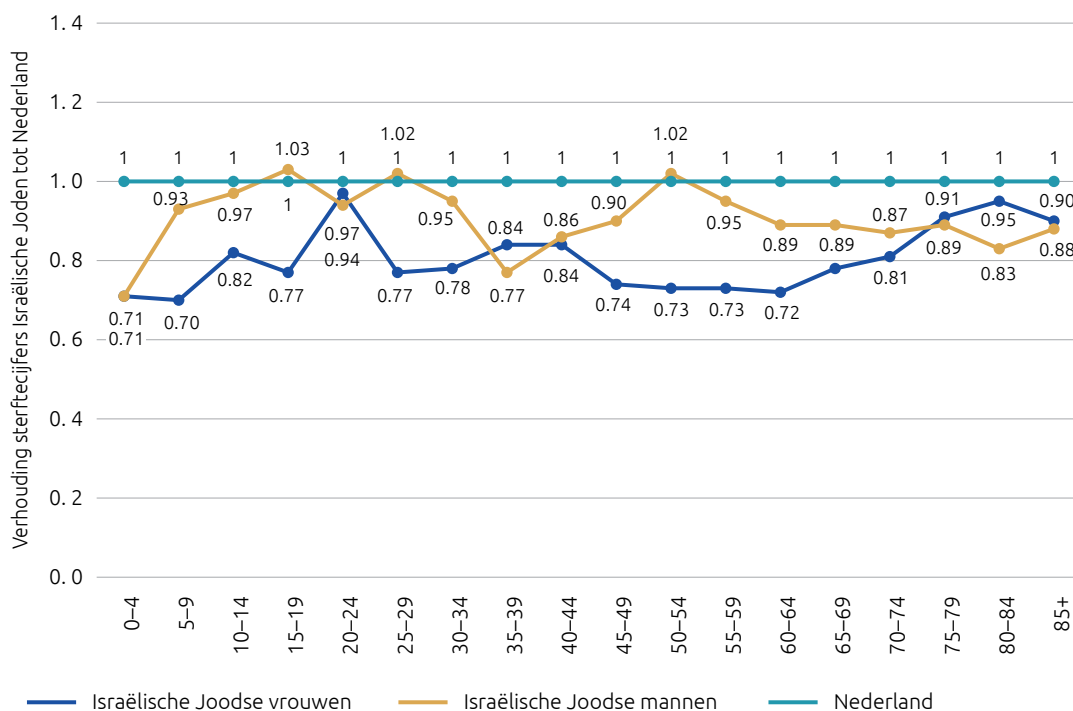

Sterftecijfers

Het meest recente inzicht op basis van de schattingen uit 2009 is dat de sterftecijfers van Nederlandse Joden ongeveer 30% lager liggen dan die van de Nederlandse bevolking als geheel. Deze aanname was gebaseerd op het feit dat het sterftecijfer onder Nederlandse Joden laag was, gezien hun hoge sociaal-economische status. Ook de MAROR-schattingen lieten een relatief laag sterftecijfer zien.

Deze raming is redelijk en wordt ondersteund door de bevindingen in andere Joodse gemeenschappen in de diaspora (Staetsky 2011, 2021). Het sterftecijfer van Britse Joden bleek 25%-30% lager dan dat van de Britse populatie als geheel, en ook lager dan dat van Joden in Israël. Figuur 2A laat de relatie zien tussen de sterftecijfers van Nederlands en die van Israëlische Joden, waarbij de laatste ongeveer 10%-20% lager blijken te zijn. In redelijkheid kan worden aangenomen dat de sterftecijfers van Nederlandse Joden nog lager zijn.

Figuur 2A. Verhouding sterftecijfers Israëlische Joden tot Nederlandse sterftecijfers, 2015-2017

Het is redelijk om uit te gaan van het sterftecijfer voor de Nederlandse bevolking als geheel, "gekort" met 30% voor een projectie van de Nederlands-Joodse populatie in de nabije toekomst.

Bronnen sterftcijfers

Israeli Jewish mortality: Central Bureau of Statistics, Israel. 2022. *Statistical Abstract of Israel* 73.

Nederlandse sterftcijfers: (1) Human Mortality Database. november 2023. Mortality in the Netherlands. (2) StatLine. CBS Open data StatLine. Mortality, Key data.

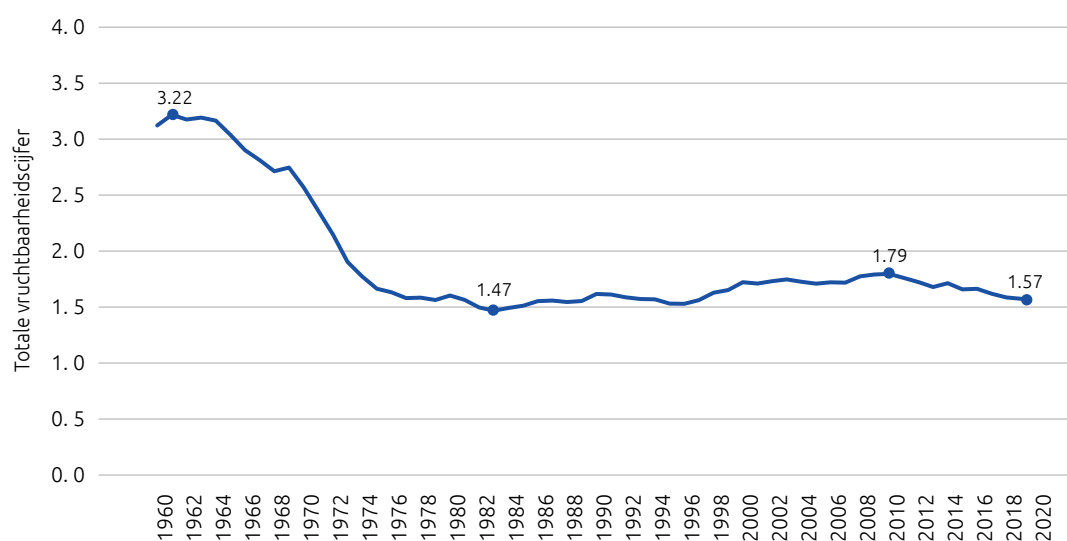
Schattingen sterftcijfers Joodse diaspora:

1. Staetsky, L. D. 2021. 'Elevated Jewish mortality from coronavirus in England and Wales: an epidemiological and demographic detective story'. *Contemporary Jewry* 41 (1): 207–228.
2. Staetsky, L. D. 2011. 'Mortality of British Jews at the turn of the 20th century in comparative perspective'. *European Journal of Population* 27: 361–385.

Aannames in eerdere schattingen: Van Solinge, H. and Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB.

Vruchtbaarheidscijfers

De schattingen uit 2009 hebben geleid tot het inzicht dat het vruchtbaarheidscijfer van Nederlandse Joden ongeveer 20% lager ligt dan de vruchtbaarheidscijfers van de Nederlandse bevolking als geheel. Vertaald naar de realiteiten van Nederlandse vruchtbaarheidscijfers rond 2020 (totaal rond 1,57, Figuur 3A), zou dit betekenen dat het vruchtbaarheidscijfer van de Joodse populatie rond 1,26 kinderen per vrouw ligt. Joodse vrouwen zijn hoog opgeleid en over het algemeen zijn de vruchtbaarheidscijfers van hoogopgeleide vrouwen in Westerse populaties relatief laag. Deze aanname lijkt redelijk met betrekking tot het verleden.

Figuur 3A. Totale vruchtbaarheidscijfer in Nederland

Het is mogelijk dat het vruchtbaarheidscijfer onder in Israël geboren vrouwen in Nederland iets hoger ligt. Het aandeel Israëli's in de Nederlandse bevolking groeit en tegenwoordig maken, volgens het CBS, in Israël geboren vrouwen ongeveer 23% uit van alle Nederlands-Joodse vrouwen tussen de 15 en 49 jaar. Het CBS heeft gedetailleerde volkstellingen aangeleverd, onderverdeeld naar leeftijd en geslacht: (1) geboren in Israël; en (2) geboren in Nederland met ten minste één ouder die in Israël is geboren. Het CBS heeft ook de belangrijkste levensgebeurtenissen – geboorte en overlijden – voor deze populaties bijgehouden. Dit maakt een indirecte schatting van de vruchtbaarheidscijfers onder in Israël geboren vrouwen mogelijk. We hebben bij wijze van experiment verschillende vruchtbaarheidscijfers toegepast op de leeftijdsopbouw van in Israël geboren vrouwen in Nederland. Hieruit bleek dat het vruchtbaarheidscijfer van in Israël geboren vrouwen dicht bij de 1,4 kinderen per vrouw ligt – nog steeds erg laag maar iets hoger dan het vruchtbaarheidscijfer van Joodse vrouwen die niet in Israël zijn geboren (ongeveer 1,2 kinderen per vrouw, berekend op basis van de aanname, dat het totale vruchtbaarheidscijfer van Nederlandse Joden rond 1,26 ligt en het aandeel in Israël geboren vrouwen tussen de 15-49 jaar rond 23% bedraagt). Voor de toekomst wordt een geleidelijke stijging in het aandeel van in Israël geboren vrouwen verwacht in de Nederlands-Joodse populatie. Als echter het vruchtbaarheidscijfer van deze vrouwen 1,4 kinderen per vrouw blijft, zal de groei van het aandeel in Israël geboren vrouwen (zelfs tot 33%-43%) geen wezenlijke stijging in de vruchtbaarheidscijfers onder Nederlandse Joden tot gevolg hebben. Het verdient aanbeveling deze aanname over zo'n tien jaar opnieuw te toetsen. Ondertussen kunnen we gerust aannemen dat het vruchtbaarheidscijfer van Nederlandse Joden ongeveer 20% onder dat van de Nederlandse bevolking als geheel ligt.

Bronnen vruchtbaarheidscijfers

Onderverdeling naar leeftijd en geslacht van diegenen die in Israël zijn geboren en diegenen die tenminste één Israëlische ouder hebben in Nederland: StatLine – Bevolking; geslacht, LFT, generatie en migratieachtergrond, 1 jan; 1996-2022 (cbs.nl) en StatLine – Bevolking; geslacht, leeftijd, land van herkomst en geboorteland (ouders) 1 jan (cbs.nl).

Geboortecijfers bij in Israël geboren vrouwen: StatLine - Bevolkingsontwikkeling; migratieachtergrond en generatie; 1996-2021 (cbs.nl) and StatLine – Bevolkingsontwikkeling; land van herkomst en geboorteland (ouders) (cbs.nl).

Onderverdeling naar leeftijd en geslacht en vruchtbaarheidscijfers van Nederlandse vrouwen: Human Fertility Database, november 2023.

Aannames in eerdere schattingen: Van Solinge, H. and Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB.

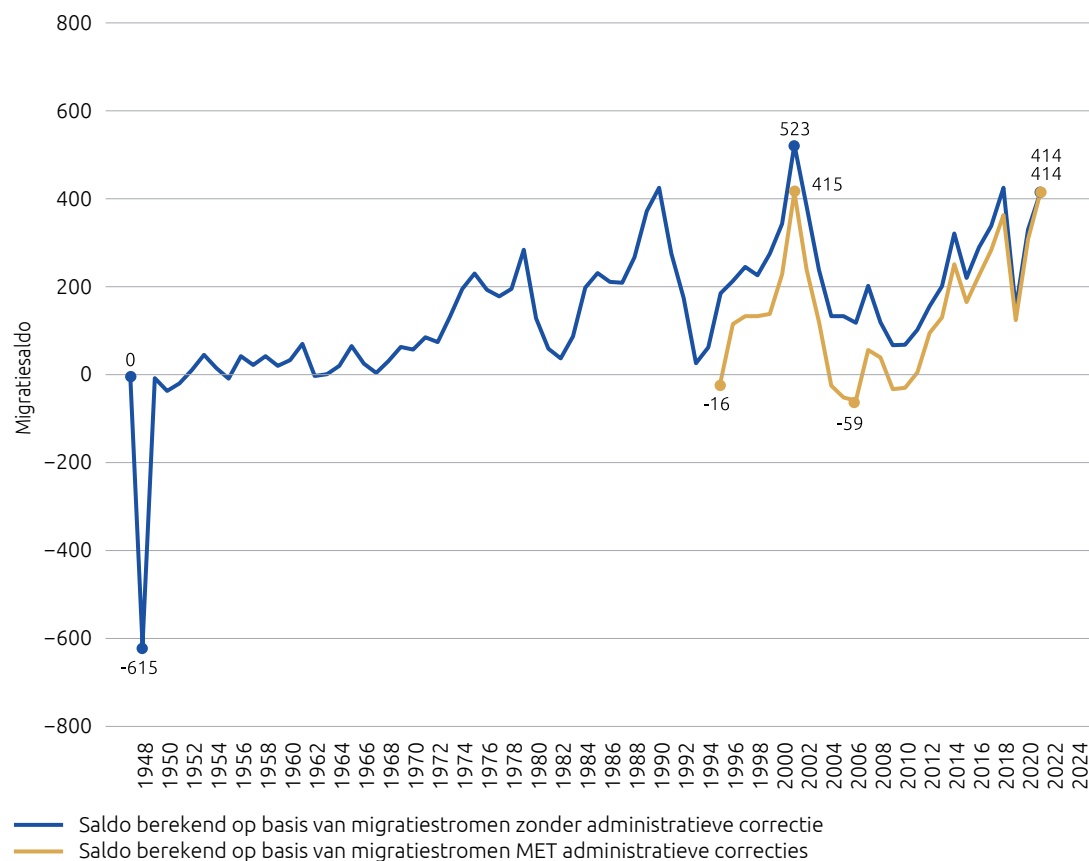
Migratie

De schatting uit 2009 benadrukte de migratie van Israëli's (zij die in Israël zijn geboren) als een belangrijke factor in de groei van de Nederlands-Joodse populatie. Dit kwam door: (1) de positieve migratiesaldo op zichzelf, en (2) de jonge leeftijdsopbouw van Israëlische migranten die bijdraagt aan hoge vruchtbaarheidscijfers. Het migratiesaldo van Israëli's was positief gedurende het grootste deel van de periode vanaf 1966 en is over de afgelopen tien jaar alleen maar toegenomen.

De vorige aannames over de omvang van de jaarlijkse migratiesaldo van zij die in Israël zijn geboren, zoals gebruikt in de schatting van 2009, gingen uit van een migratiesaldo van circa 213 mensen per jaar gemiddeld voor 1995-2020 (Van Solinge en Van Praag 2010, p. 156). We hebben vastgesteld dat het migratiesaldo van in Israël geboren Joden waarschijnlijk lager is dan dat, omdat de emigratiecijfers op basis waarvan besloten is om uit te gaan van een migratiesaldo van 213 per jaar, waarschijnlijk geen rekening houden met de niet-geregistreerde emigratie van in Israël geboren Joden. Het CBS heeft nu aangepaste cijfers gepubliceerd waarin rekening is gehouden met de administratieve correcties van bevolkingsregisters ter compensatie van het onverklaarde en niet-geregistreerde vertrek van mensen uit de gemeentelijke registers in Nederland. Naar onze mening stond het migratiesaldo van in Israël geboren Joden op ongeveer 120 per jaar van 1995 tot 2000, en niet op 213. Wij kwamen tot deze conclusie op basis van: (a) onze nieuwe inschatting van het migratiesaldo op basis van de immigratie- en migratiecijfers (migratiestromen) na verwerking van administratieve correcties; en (b) onze inschatting van het migratiesaldo op basis van de verschillen van jaar tot jaar tussen het bestand van de in Israël geboren populatie (in de bestandscijfers zijn de administratieve aanpassingen verwerkt). Vanaf 2015 is het migratiesaldo hoger, meer dan 200, maar dit is een recente ontwikkeling die geen grote invloed heeft op de schattingen voor 1995-2020.

Figuur 4A laat zien dat de bijgestelde cijfers lager zijn dan de niet-bijgestelde cijfers voor bijna elk jaar sinds het begin van de vergelijkende gegevens (halverwege de jaren negentig).

Figuur 4A. Migratiesaldo Nederland in vergelijking met Israël voor mensen die in Israël zijn geboren

Bron: (1) Data over immigratie en emigratie van in Israël geboren Joden, 1996-2021: CBS, Statline, StatLine - Bevolkingsontwikkeling; migratieachtergrond en generatie; 1996-2021 (cbs.nl). (2) Data over immigratie en emigratie van in Israël geboren Joden, 2022: CBS-Netherlands, Statline, StatLine - Bevolkingsontwikkeling; herkomstland en geboorteland (ouders) (cbs.nl). (3) Historische data over migratiesaldo (1948-1995): aangeleverd door Dr Hanna Van Solinge. (4) Data over populatiebestand van Israëli's in Nederland: CBS-Netherlands, Statline StatLine - Bevolking; geslacht, LFT, generatie en migratieachtergrond, 1 jan; 1996-2022 (cbs.nl) (periode 1996-2021) and StatLine - Bevolking; geslacht, leeftijd, land van herkomst en geboorteland (ouders) 1 jan (cbs.nl) (periode 2022-2023).

Het is het vermelden waard dat vorige schattingen geen rekening hielden met de migratie van Nederlandse Joden zonder een band met Israël (dat wil zeggen de schattingen hadden alleen betrekking op Joden, die hetzij zelf in Israël waren geboren of een ouder hadden die in Israël geboren was). Dit veronderstelt een migratiesaldo van nul voor dat type migratie (dat wil zeggen dat de toestroom en uitstroom van dergelijke migranten gelijk is). We beschikken niet over deugdelijke empirische redenen om te kunnen volhouden dat dit type migratiesaldo op nul staat. Data over de jaarlijkse emigratie van Nederlandse Joden naar Israël worden bijgehouden door het Israëlische Centraal Bureau voor Statistiek. Tussen 1995-2020 vertrokken ongeveer 45 mensen per jaar van Nederland naar Israël. Het FRA 2018 vermeldde dat Nederlandse Joden die specifiek van plan waren naar Israël te migreren, 68% uitmaakten van het totale aantal Nederlandse Joden zonder banden met

Israël die migratieplannen hadden. Om die reden bedraagt de totale emigratiestroom per jaar van deze Nederlandse Joden waarschijnlijk 66 mensen per jaar. Retourmigratie, en de immigratie van Joden naar Nederland vanuit de hele wereld, is een gegeven, maar op dit moment is daarvan geen schatting mogelijk. Natuurlijk kan het vertrek van 66 mensen per jaar ten dele worden gecompenseerd door dit soort immigranten. Bij gebrek aan betere data zijn we bereid om uit te gaan van een migratiesaldo van nul voor deze groep. Het aantal van 66 per jaar kan worden gezien als een indicatie van de maximaal te hoge inschatting per jaar van de Nederlands-Joodse populatie. Over een decennium gemeten zou dat aantal resulteren in een te hoge schatting op een schaal van ongeveer 660 (niet gecorrigeerd voor wat betreft de geboorte- en sterftcijfers voor deze groep). Hoewel deze mogelijkheid wel in gedachten moet worden gehouden, stellen we voor geen correctie aan te brengen. Op basis van de beschikbare informatie, lijkt het veiliger om een migratie van nul aan te houden.

De te hoge inschatting van het migratiesaldo van in Israël geboren Joden daarentegen moet wel gecorrigeerd worden. De aanname van een jaarlijks migratiesaldo van +213, in plaats van +120, gedurende de periode 1995-2020 zou resulteren in een gecumuleerde te hoge inschatting van ongeveer 2.300 in 2020. Om die reden stellen we voor het in de schatting van 2009 vastgestelde aantal met ongeveer 2.300 te verlagen. Een neerwaartse correctie voor de jaren 2000 en 2010, is kleiner, maar nog steeds merkbaar (Tabel 2A).

Tabel 2A. Aantal Joden in Nederland: oorspronkelijke en herziene cijfers voor de schatting uit 2009

Jaar/Aantal	1966 (1 Jan)	2000 (1 Jan)	2010 (1 Jan)	2020 (1 Jan)
2009 schatting: aantal Joden in Nederland (oorspronkelijk)	34.000	35.665	36.924	38.255
Aantal Joden in Nederland (herzien op basis van de schatting uit 2009)	34.000	35.168	35.349	35.919

Op basis van een nadere bestudering van de schatting uit 2009 en de nieuwe data komen we tot conclusies, die op wezenlijke punten gelijk zijn aan de conclusies van de deskundigen in 2009, maar wellicht op enkele punten verschillen. Sinds halverwege de jaren zestig en in de loop van de eerste twee decennia van de eenentwintigste eeuw maakte de Nederlands-Joodse populatie een lichte groei door. In onze ogen is die groei wat minder sterk dan de schatting uit 2009 vond, en onze schatting van het werkelijke aantal Joden in Nederland is iets lager. Hetzelfde geldt echter voor onze beoordeling van de numerieke schaal van de Joodse presentie en de populatiescore.

Schatting van populatie-omvang op basis van data van Joodse scholen

Op dit moment zijn er drie Joodse scholen actief in Amsterdam: Cheider Amsterdam (basis- en voortgezet onderwijs), Rosj Pina (basisonderwijs) en Maimonides (voortgezet onderwijs). Alle scholen handhaven toelatingscriteria die zijn gebaseerd op de halachische definitie. Tussen 2017 en 2022 bedroeg het aantal leerlingen in het basisonderwijs 340-370. Sinds het schooljaar 2016/2017 is trouwens een aanhoudende stijging in aantallen te zien. In Nederland omvat het basisonderwijs acht groepen voor kinderen tussen de 4/5 en 11/12 jaar.

Het FRA 2018 onderzoek naar Nederlandse Joden (1.202 waarnemingen) gaf aan, dat 18% van de Joodse ouders met kinderen van schoolgaande leeftijd kinderen op een Joodse school hadden. Het FRA 2018 onderzoek is echter een gemeenschappelijk onderzoek naar Joden en niet een onderzoek naar de Nederlands-Joodse populatie. Door de manier waarop het onderzoek is verspreid onder mogelijke respondenten (te beginnen met Joodse organisaties gevolgd door doorverwijzing) zijn de meest geassimileerde of minst betrokken Joden misschien ondervertegenwoordigd.

De aanpassingen gebruikt om deze ondervertegenwoordiging (wegingsfactoren) te corrigeren, zijn al dan niet voldoende om een mogelijke bias te corrigeren. We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat het echte percentage kinderen dat naar een Joodse school gaat lager is dan 18%, bijvoorbeeld 5% lager, dus ongeveer 13% (om een reeks te kunnen creëren).

Hieruit volgt dat als we uitgaan van de oorspronkelijke 18%, wat naar schatting 340-370 leerlingen zijn, het totale aantal basisschoolleerlingen (4/5-11/12 jaar) 1.888-2.055 bedraagt (berekend als volgt: $340 \cdot 100 / 18 = 1.888$ en $370 \cdot 100 / 18 = 2.055$). Als we uitgaan van 13%, is dit aantal 2.615-2.846 (berekend als volgt: $340 \cdot 100 / 13 = 2.615$ en $370 \cdot 100 / 13 = 2.846$).

De leeftijdscategorie 4/5-11/12 jaar (basisschoolleeftijd) vormt naar schatting ongeveer 7% van de totale Joodse populatie in Nederland. Ter vergelijking: in 2021 vormde deze categorie 7,5-8,5% van de totale populatie in Duitsland en Nederland, allebei Europese populaties met lage vruchtbaarheidscijfers. Hieruit volgt dat de Joodse populatie in Nederland rond 2020 bestond uit in totaal: (1) tussen de 29.000-32.000 (berekend als volgt: $1.888 \cdot 100 / 7 = 29.046$ en $2.055 \cdot 100 / 7 = 31.615$, gemakshalve afgerond); of (2) tussen de 37.000-41.000 (berekend als volgt: $2.615 \cdot 100 / 7 = 37.357$ en $2.846 \cdot 100 / 7 = 40.657$, gemakshalve afgerond).

Bronnen

Aantal leerlingen in Joodse scholen: (1) Bestuur Stichting Joodse Scholengemeenschap JBO. (2) bestuur Cheider Amsterdam.

Aandeel leeftijdscategorie 4/5-11/12 jaar in bevolking als geheel: (1) Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB. (2) Eurostat. Bevolking op 1 januari onderverdeeld naar leeftijd en geslacht 2021 [DEMO_PJAN_custom_6455582].

Aandeel ouders met kinderen in Joodse scholen: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen. ZA7491).

Nationale en internationale onderzoeken naar de Nederlandse bevolking

In Europa en in het Westen in het algemeen is er grote interesse, zowel onder analytici als beleidsmakers, in het documenteren van de religieuze en etnische samenstelling van de populatie. Hiertoe zijn al talrijke onderzoeken uitgevoerd. Veel hiervan zijn echter beperkt bruikbaar bij het vaststellen van het aantal Joden; in Europa en in Nederland in het bijzonder vormen Joden een heel klein deel van de bevolking als geheel en daarom vertegen-

woordigen zij slechts kleine steekproeven in onderzoeken. Om het nog ingewikkelder te maken: vragen over religie zijn niet de ideale manier om het aantal Joden vast te stellen, simpelweg omdat een groot aantal Joden zichzelf eerder als een etnische dan als een religieuze groep ziet.

In Nederland is het onderzoek naar sociale samenhang en welzijn (SSCW) een nationaal onderzoek waarin een vraag over religie is opgenomen. Het onderzoek wordt uitgevoerd door het CBS en maakt gebruik van een steekproef van ongeveer 7.500 respondenten per jaar. Dit is een gevestigde bron van informatie over de religieuze samenstelling van het land. Per jaar identificeren gemiddeld 15 respondenten zich als Joods in antwoord op de desbetreffende vraag, wat suggereert dat Joden 0,2% van de Nederlandse populatie van Nederland uitmaken (ongeveer 34.000, het gemiddelde over de periode 2012-2022). Het onderzoek biedt geen ruimte voor Joods-zijn als etnische categorie in plaats van een religieuze.

Het Europees Sociaal Onderzoek (ESS) is een onderzoek dat wordt uitgevoerd in verschillende Europese landen. Het zwaartepunt ligt op de sociale en politieke instelling van de populaties. Nationale steekproeven worden verkregen door aselechte steekproeven. Het onderzoek is in Nederland tussen 2008 en 2020 zeven keer uitgevoerd, met iedere keer een gemiddelde van 1.700 respondenten. Respondenten konden zich elke ronde als Joods identificeren in antwoord op een religieuze vraag, maar degenen die zich identificeerden als "niet religieus", hadden geen andere mogelijkheid om hun Joods-zijn aan te geven. In de onderzoeken tussen 2008 en 2020 waren er gemiddeld slechts twee Joden bij een gemiddelde Nederlandse steekproef van 1.700 respondenten. Wanneer we de data uit verschillende jaarlijks steekproeven samennemen, stijgt het aantal in het geval van Nederland naar 14 Joodse respondenten in een steekproef over meerdere jaren van 12.000 (0,12% van de totale populatie van ongeveer 17.000.000, dat wil zeggen ongeveer 20.000, berekend als volgt: $17.000.000 * 0,12/100$).

Het is zeker dat zich onder diegenen die zeiden niet religieus te zijn enkele Joden bevinden, gewoon omdat veel Nederlandse Joden Joods-zijn als etniciteit of afkomst zien, en niet als religie. Tegelijkertijd is het niet duidelijk om hoeveel mensen het gaat. Het is goed mogelijk dat enkele niet-religieuze Joden (dat wil zeggen diegenen die zich liever als Jood identificeren op basis van etniciteit of afkomst) de categorie "religie" hebben aangekruist, gewoon omdat ze geen andere keus hadden. Desondanks zijn de door de SSCW en ESS genoteerde zeer lage aantallen Joden een serieus en onoplosbaar probleem: in beide gevallen, en vooral bij het ESS, zijn de aantallen niet stabiel en is de foutmarge groot.

Samengevat zijn onderzoeken naar de Nederlandse populatie niet erg waardevol voor het schatten van het aantal Nederlandse Joden. In deze onderzoeken zijn te weinig Joden vertegenwoordigd en dit probleem wordt alleen maar versterkt door de onzekerheid over hoeveel Joden in een extreem geseclariseerde samenleving werkelijk worden bereikt met een vraag over religie in plaats van over etniciteit. De bruikbaarheid van de onderzoeken en die van het SSCW in het bijzonder ten behoeve van een schatting van de Joodse populatie kan als volgt worden verbeterd: (1) vergroot de steekproeven 5-10 keer; en (2) maak behalve de religieuze identificatie ook de etnische identificatie als Jood mogelijk. Op basis van de onderzoeken houden we voorlopig een zeer brede marge aan van 20.000-34.000. Deze aantallen kunnen louter gebruikt worden als aanduiding van de omvang van de Joodse aanwezigheid in Nederland, maar zijn niet bruikbaar voor veel beleidsvraagstukken waarbij nauwkeurigheid belangrijk is.

Bronnen

Grootte gehele bevolking van Nederland: World Population Prospects. 2022. UN Population Division Data Portal. Interactive access to global demographic indicators. Home Page | Data Portal (un.org).

Europees Sociaal Onderzoek | Europees Sociaal Onderzoek (ESS). Datasets voor de periode 2008-2020 van hun portaal gedownload.

Aandeel Joden dat zich als Joods identificeert op basis van religie en afstamming: FRA 2018 onderzoek naar Joden in Nederland (GESIS Data Archive, Keulen. ZA7491).

Nederlands onderzoek naar sociale samenhang en welzijn (SSCW).

(1) Methodologie: Sociale samenhang en welzijn (cbs.nl); (2) Resultaten: 3. Ontwikkelingen in religieuze betrokkenheid; (3) correspondentie met CBS, augustus - oktober 2023.

Samenvatting schattingen voor 2020

Op basis van alle schattingen, komen we tot de conclusie dat rond 2020 de Nederlands-Joodse populatie tussen de 29.000 en 41.000 mensen bedroeg (Tabel 3A). Het is niet mogelijk een exacter aantal te geven, maar het aanhouden van de twee uitersten van het bereik en het in het midden gelegen aantal kunnen en moeten wellicht in acht genomen worden voor verschillende beleidsdoeleinden. Alle aantallen buiten de genoemde grenzen van 29.000 t/m 41.000 zijn hoogst onwaarschijnlijk.

Tabel 3A. Aantal Joden in Nederland op basis van verschillende schattingsmethodes

Methode	Methode 1 (administratieve bronnen en demografische schatting)	Methode 2 (data van scholen)	Methode 3 (onderzoeken naar nationale bevolking)
Aantal	36.000	29.000–41.000	34.000
Gebruikte bronnen	(1) Gemeentelijke telling van Nederlandse Joden in 1966; (2) Overzicht sterfte, vruchtbaarheids en migratiecijfers einde 20e/begin 21e eeuw; (3) MAROR-tellingen	(1) Inschrijving bij Joodse scholen in Nederland (2) Leeftijdsopbouw Nederlands-Joodse populatie (3) FRA 2018 onderzoek	Onderzoek naar sociale samenhang en welzijn in Nederland

Deel 2. Componenten van veranderingen in de Joodse populatie in Nederland

Als we eerdere schattingen en de nieuwe demografische bronnen die beschikbaar zijn voor onderzoek naar de Nederlands-Joodse populatie in aanmerking nemen, komen we tot de volgende schatting van de componenten van veranderingen in deze populatie (Tabel 4A).

1. Geboortes: gebruik is gemaakt van leeftijd-gerelateerde geboortecijfers volgens de waargenomen leeftijdsopbouw van het overzicht voor Nederland (totaal vruchtbaarheidscijfer of TFR: 1,58, gemiddelde over de periode 2018-2019). De aantallen zijn echter 'gekort' op basis van de aanname dat de TFR van Nederlandse Joden 1,26 kinderen per vrouw bedraagt. Dit is in overeenstemming met het eerdere inzicht dat de vruchtbaarheid van Nederlandse Joden ongeveer 20% lager ligt dan die van de Nederlandse bevolking als geheel
2. Sterfte: gebruik is gemaakt van leeftijd-gerelateerde sterftcijfers volgens de waargenomen leeftijdsopbouw van het overzicht voor Nederland; er wordt echter aangenomen dat het sterftcijfer onder Nederlandse Joden ongeveer 30% lager ligt dan dat van de Nederlandse bevolking als geheel (dit is in overeenstemming met het eerdere inzicht).
3. Migratiesaldo 1: gemiddeld saldo voor 2013-2022, met betrekking tot de in Israël geboren populatie en kinderen met in Israël geboren ouders.
4. Migratiesaldo 2: gemiddeld aantal voor 1995-2021: Nederlands-Joodse niet-Israëlische migranten van Nederland naar Israël, in aanvulling op de schatting in de vorige fase. Deze schatting is gebaseerd op de statistieken voor migratie van Nederland naar Israël en het FRA 2018 onderzoek, waarbij die laatste een indicatie geeft over het aantal Nederlandse Joden dat naar andere bestemmingen dan Israël is gemigreerd.
5. Vruchtbaarheids-, sterfte- en migratie-overzichten zoals hierboven genoemd worden toegepast op een populatie van 35.000 mensen (het midden van 29.000 en 41.000) en de leeftijds- en geslachtsopbouw van Nederlandse Joden, die in de projecties voor 2020 zijn opgesteld in het kader van de schatting in 2009, zijn voorgesteld.

Tabel 4A. Componenten van veranderingen in de Joodse populatie in Nederland rond 2020

	Geboortes per jaar	Sterfgevallen per jaar	Saldo geboortes en sterfgevallen	Jaarlijks migratiesaldo 1 (in Israël geboren Joden en kinderen met in Israël geboren ouders)	Jaarlijkse migratiesaldo 2 (de rest van de Nederlandse Joden, uitgesloten van migratiesaldo 1)	Jaarlijkse toename per 1.000
Schattingen voor Nederlands Joodse populatie	232	293	61	201	n.v.t. verondersteld nul; (mogelijk maximum -66)	4
Nederland als geheel*						6
Joden in Israël**						14

*Data voor Nederland als geheel zijn afkomstig van het CBS; StatLine, StatLine - Bevolking; kerncijfers, 1950-2022 (cbs.nl), gemiddelde voor 2017-2019 om de impact van de atypisch lage groei tijdens de wereldwijde covid-pandemie te vermijden (2020). **Data voor Israëliëse Joden afkomstig van het Israëliësch Centraal Bureau voor Statistiek. *Statistical Abstract of Israel 2020*, Tabel 2.12.

Conclusies

1. Het natuurlijke saldo van de Nederlands-Joodse populatie is negatief. Het aantal sterfgevallen overtreft het aantal geboortes en als er geen migratie zou zijn, zou de populatie krimpen.
2. Tegelijkertijd is het migratiesaldo van de Nederlands-Joodse populatie positief: het aantal immigranten is groter dan het aantal emigranten. Hoewel we hier alleen zekerheid over hebben met betrekking tot het deel van de populatie dat banden heeft met Israël (dat wil zeggen degenen die in Israël zijn geboren en degenen met een in Israël geboren ouder), is er geen verschil met andere aannames over het migratiesaldo voor andere segmenten. Hoogstwaarschijnlijk is de Nederlands-Joodse populatie rond 2020 met ongeveer 140 mensen gegroeid per jaar (ongeveer 4,0 per 1.000 per jaar).
3. Uitgaande van de extreme veronderstelling dat het migratiesaldo van het andere segment van de populatie (dat wil zeggen degenen zonder banden met Israël) negatief is, dan is de groei minder groot, maar nog steeds aanwezig. De emigratiestroom kan worden geschat op maximaal 66 personen per jaar (zie hierboven). Als we dit aftrekken van 140, komen we tot de conclusie dat rond 2020 de Nederlands-Joodse populatie alsnog met 74 mensen is toegenomen (ongeveer 2,1 per 1.000 per jaar).
4. Als we vooruit kijken, dan zou de Nederlands-Joodse populatie halverwege de jaren dertig van deze eeuw tussen de 36.000 en 37.000 mensen bedragen, ervan uitgaande dat de groei van 2-4 per 1.000 per jaar zich doorzet.

Bronnen

Opbouw naar leeftijd en geslacht Nederlandse vrouwen: Human Fertility Database, november 2023.

Sterftecijfers Nederlandse bevolking: Human Mortality Database, november 2023.

Opbouw naar leeftijd en geslacht van Nederlandse Joden in 2020: Van Solinge, H. en Van Praag, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009*. Diemen: AMB, p. 170. Toegepast op een totale populatie van 33.000.

Het migratiesaldo voor in Israël geboren Joden en kinderen van in Israël geboren ouders wordt geschat op basis van (migratiesaldo 1): (1) immigratie en emigratie, 1996-2021: CBS-Netherlands, Statline, StatLine - Bevolkingsontwikkeling; migratieachtergrond en generatie; 1996-2021 (cbs.nl). (2) immigratie en emigratie, 2022: CBS-Netherlands, Statline, StatLine - Bevolkingsontwikkeling; herkomstland en geboorteland (ouders) (cbs.nl).

Het migratiesaldo voor de rest (migratiesaldo 2): (1) immigratie naar Israël: Israëliisch Centraal Bureau voor Statistiek. (2) schatting van migratie naar andere bestemmingen gebaseerd op: FRA 2018 survey, GESIS Data Archive, Keulen. ZA7491.

Institute for Jewish Policy Research

© Institute for Jewish Policy Research 2025

Alle rechten voorbehouden. Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever mag geen enkel deel van deze publicatie worden herdrukt of gereproduceerd of in enige vorm of op enige nu bekende of nog te ontwikkelen wijze worden gebruikt. Dit geldt ook voor het maken van kopieën of opnames of het opnemen in een informatiebestand of retrievalstelsel.

Dit is een publicatie van het Institute for Jewish Policy Research

6 Greenland Place, London NW1 0AP, UK

tel +44 (0)20 7424 9265

email jpr@jpr.org.uk

website www.jpr.org.uk